

Фядута А. Перамога і параза здаровага сэнсу, або Вяртанне Булгарына / Булгарын Ф. Выбранае / Фадзей Булгарын; Уклад., прадм., камент. А. Фядуты. – Мн.: Беларускае кнігазбор, 2003. С. 5–42.

ПЕРАМОГА І ПАРАЗА ЗДАРОВАГА СЭНСУ, АБО ВЯРТАННЕ БУЛГАРЫНА

У Расіі XIX стагоддзя статус выхадцаў з земляў, што ўваходзілі калісьці ў склад Рэчы Паспалітай, быў супярэчлівы. З аднаго боку, расійская арыстакратыя прыняла польскую арыстакратыю «як сваіх», параднялася з ёю праз шлюбы. З другога боку, палякі і літвіны (беларусы), якія не валодалі княжацкімі тытуламі і ўсяго дамагліся выключна сваім талентам, не былі прыняты ў грамадстве як роўныя. Нешматлікія выключэнні — такія, як, скажам, Адам Міцкевіч — хутчэй пацвярджалі правіла. Ды і сам Міцкевіч быў прыняты расійскай элітай дзякуючы агульнаму захапленню рамантызмам: малады паэт, цудоўны імправізатар, ссыльны — гэта прыцягвала да яго сімпатыі.

Другі паляк з беларускімі каранямі, што быў у цэнтры грамадскай увагі, — князь Адам Чартарыйскі, асабісты сябар Аляксандра I, выканаўца абавязкаў міністра замежных спраў, адзін з натхняльнікаў першых канстытуцыйных рэформаў у Расійскай імперыі, і думаць не мог пра падобны прыём. На гэтым вялікім патрыёце — не толькі польскім, але спачатку і расійскім — вісеў ярлык патэнцыйнага здрадніка расійскіх інтарэсаў. Яму не верылі, як не верылі ўсім палякам.

Адмысловай сферай, дзе іншародцу было яшчэ больш складана «выбіцца ў людзі», з'яўлялася ідэалогія. Першая трэць XIX стагоддзя вызначалася бурнымі пераменаў у грамадскім і інтэлектуальным жыцці Расіі. Забойства Паўла I азначыла сабою пачатак дэмакратызацыі імперыі: згінуў апошні тыран, і ягоны пераемнік стварыў спецыяльны орган для распрацоўкі рэформы заканадаўства — Тайны камітэт (куды, дарэчы, увайшоў і Чартарыйскі). Расія перамагла Напалеона, і расійскае грамадства з натхненнем чакала вызвалення сялян. Нарэшце, адбылося першае арганізаванае выступленне дваранства за Канстытуцыю — паўстанне дзекабрыстаў 14 снежня 1825 года. І ўсё гэта адлюстроўвалася ў літаратуры. Пасля ж усталявання на троне Мікалая I літаратура засталася ці не адзінай сферай грамадскай свядомасці, дзе яшчэ была магчымасць спрэчкі, палемікі, барацьбы. Прычым барацьбы надзвычай жорсткай.

Па-першае, у нетрах яшчэ квітнеючага рамантызму ўжо зараджаецца рэалізм, перш за ўсё гэта характэрна для творчасці Пушкіна і Гоголя. Але, акрамя таго, відавочна і іншае: літаратура канчаткова перастае быць прадметам творчасці выключна пісьменнікаў-дылетантаў. Адбываецца рашучая прафесіяналізацыя літаратурнай творчасці. Перш за ўсё — дзякуючы актыўнай дзейнасці такіх літаратараў, як Ф. В. Булгарын, М. І. Грэх, В. І. Сянкоўскі і М. А. Палявой. Літаратурная творчасць са спосабу самарэалізацыі або прапаганды сваіх ідэяў ператвараецца для іх ці не ў

адзіную крыніцу існавання, сродак зарабіць на жыццё і адначасова — у магчымасць набыцця асабістага грамадскага статуса. Яны не могуць знаходзіцца на дзяржаўнай службе, бо там іх чакае нізкая сацыяльная прыступка, што яўна не адпавядае ні іх амбіцыям, ні іх разумоваму патэнцыялу. Не маючы гарантаванага прыбытку ад зямлі і сялянаў, яны таксама не могуць вольна «аддавацца бяздзейнаму мастацтву». Інтэлект у спалучэнні з арганізатарскімі здольнасцямі і літаратурным майстэрствам робяць многіх з іх постацямі ўплыву і заможнымі людзьмі адначасова.

Аднак каб дамагчыся падобнага становішча, неабходна сістэма ў літаратурнай працы. Разавы, хай нават і беспрэцэдэнтны поспех буйнога твора — такога, напрыклад, як «Бахчысарайскі фантан» А. С. Пушкіна¹ або «Юрый Міласлаўскі» М. М. Загоскіна — не пазбаўляў аднаго ад неабходнасці пазычаць грошы, а другога — служыць. Сістэматычны даход можа даць толькі перыядычнае выданне, гэта значыць газета або часопіс. І калі эпоха да 1828 года можа характарызавацца як «альманажны» перыяд, то далей пачынаецца перыяд «часопісны». І ключавым для разумення гэтага перыяду становіцца ўжо не пушкінская «Размова кнігапрадаўца з паэтам», а лермантаўскі «Журналіст, чытач і пісьменнік». Інакш кажучы, у сітуацыі сацыяльнага заказу побач з аўтарам і чытачом з'яўляецца трэцяя постаць — постаць, якая ўтрымлівае ў сабе адначасова выдаўца-камерсанта (пасярэдніка) і крытыка-тэарэтыка (выхавальніка эстэтычнага густу). Менавіта пасля перыяду, пра які ідзе гаворка, журналіст (у першапачатковым значэнні гэтага слова — рэдактар і выдавец часопіса) стане важным фактарам і раўнапраўным удзельнікам літаратурнага дыялога ў эпоху М. А. Някрасава і Ф. М. Дастаеўскага, і ўжо зусім блізка да нас — у эпоху У. А. Кочава і А. Т. Твардоўскага. (Натуральным фіналам гэтага дыялога, які паступова перарастае рамкі чыста літаратурнай з'явы, стала часопісная барацьба эпохі перабудовы і газетнае супрацьстаянне перыяду беларускага суверэнітэту 1990-х гадоў.) Калі для альманаха асоба ягонага складальніка, за невялікімі выключэннямі, усё яшчэ не вельмі важная, то ў выпадку з перыядычным выданнем яна будзе мець ужо прынцыповае значэнне. Характарыстыка часопіса або газеты становіцца характарыстыкай журналіста і наадварот.

Цэнтральнымі постацямі расійскай часопіснай барацьбы 30–40-х гадоў XIX стагоддзя сталі этнічныя беларусы (якія ўсімі расіянамі ўспрымаліся як палякі) — Фадзей (Тадэвуш) Булгарын і Восіп (Юзаф Юльян) Сянкоўскі. Гэты том мае прадставіць чытачу творчасць і асобу Фадзея Булгарына — расійскага падданага, апалячанага беларуса, патрыёта Рэчы Паспалітай і бадай што самага супярэчлівага з расійскіх літаратараў той эпохі.

¹ «У красавіцкай кніжцы (№ 13) «Новостей литературы» Вяземскі надрукаваў нататку «Пра *Бахчысарайскі фантан* не ў літаратурным дачыненні», у якой паведамляў, што кнігапрадавец Панамароў набыў паэму за 3000 рублёў, г. зн. па 5 рублёў за радок. Ганарар быў сапраўды грандыёзны, і паведамленне пра яго ў друку насіла яўна дэманстратыўны характар. Намер Вяземскага быў, вядома, у тым, каб надаць гэтаму ганарару значэнне прэцэдэнта». — Цыт па выд.: Гессен С. П. Книгоиздатель Александр Пушкин: Литературные доходы Пушкина. Л.: Academia, 1930. С. 50—51.

Хто ж такі Фадзей Булгарын — беларус, імя якога назаўсёды ўпісана ў гісторыю рускай культуры пушкінскай эпохі? Як сын дробнага беларускага шляхціца здолеў выклікаць да сябе такое супярэчнае стаўленне — або рэзка варожае, або сяброўскае, але практычна ніколі — абьякавае? Устойлівая рэпутацыя агента тайнай палітычнай паліцыі, што спадарожнічала Булгарыну у другой палове ягонага жыцця, мала што тлумачыць у ягоным характары, бо ніхто не задаваўся пытаннем: што падштурхнула Булгарына да супрацоўніцтва з гэтай арганізацыяй? Мы дагэтуль не маем колькі-небудзь падрабязнай біяграфіі Булгарына, а адзіны буйны біяграфічны нарыс, які належыць вядомаму дарэвалюцыйнаму даследчыку літаратуры і грамадскага руху Міхаілу Лемке, з’яўляецца, на наш погляд, хутчэй палітычным памфлетам, чым аб’ектыўным партрэтам². Пра маладосць Булгарына чытач можа больш падрабязна даведацца з фрагментаў ягоных успамінаў, якія друкуюцца ў гэтым выданні, пра старасць — з успамінаў пра Фадзея Венядзіктавіча і каментароў да іх. Тут жа, перш за ўсё, мы паспрабум даць кароткі нарыс ягонага жыцця і больш падрабязна прааналізаваць, чым абумоўлена тое месца, якое заняў урэшце Булгарын у літаратурным працэсе.

Тадэвуш Булгарын нарадзіўся 24 чэрвеня (5 ліпеня па новым стылі) 1789 года ў маёнтку Пёрышава) (цяпер побач з гэтым месцам вёска Пырашава Уздзенскага раёна Мінскай вобласці). Гэта была адвечная тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага. Ягоны бацька, як і большая частка шляхты, спавядаў каталіцкую веру, часткова таму пытанне пра этнічнае паходжанне будучага пісьменніка лічыцца спрэчным: у Расійскай імперыі «католік» і «паляк» былі амаль сінонімамі. Разам з тым, людзі, якія блізка ведалі Булгарына і добра да яго ставіліся, часцей гаварылі пра яго ўсё ж як пра беларуса. Ва ўспамінах В. А. Пржацлаўскага, што публікуюцца ў гэтым выданні, неаднаразова гаворыцца пра выдаўца «Северной пчелы» менавіта як пра беларуса, прычым рэдактар «Русского сборника», у якім яны былі ўпершыню надрукаваны, У. Ф. Пуцыковіч, суправаджае кожную такую згадку злоўмільным выпадкам кшталту: «Нішто сабе беларус, калі ваяваў з Расіяй на баку злейшага ворага яе (Напалеона — А. Ф.)!» Разам з тым Пржацлаўскі, сам паляк з паходжання, які да таго ж добра ведаў Булгарына яшчэ па Вільні, у беларускіх каранях яго не сумняваўся. І, верагодна, сам Булгарын, называючы сваю радзіму Польшчай, меў на ўвазе не столькі землі, населеныя этнічнымі палякамі, а федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую, у якой беларускія (літоўскія) землі мелі статус самакіроўнай тэрыторыі.

Пра бацьку Булгарын падрабязна і з вялікай любоўю піша ў першай частцы мемуараў, якая публікуецца ў гэтым томе цалкам. Бенядзікт³ Булгарын сапраўды быў актыўным прыхільнікам Рэчы Паспалітай — гэтай

² Гл.: Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. СПб.: «Труд», 1904. С. 369—427.

³ Менавіта так гучала імя бацькі Булгарына.

своеасаблівай федэратыўнай рэспублікі, на чале якой быў выбарны кароль. Бенядзікт Булгарын быў блізкі да легендарнага героя вайны за незалежнасць Амерыкі Тадэвуша Касцюшкі (пазней сам Фадзей Венядзіктавіч нават распаўсюджваў легенду, што Касцюшка быў ягоным хросным бацькам), прычым погляды свае афішаваў настолькі адкрыта, што нават зазнаў працяглы арышт. Можна сцвярджаць, што ў доме існаваў сапраўдны культ Касцюшкі. Адна з самых яркіх старонак мемуараў Булгарына ўзнаўляе наступную сцэну. Маленькі Тадэвуш, гуляючы з госцем дома — вядомым расійскім генералам баронам І. Я. Ферзенам (дарэчы, ён браў Касцюшку ў палон), гаворыць Ферзену⁴, які яму спадабаўся: «Дзядзька, я не заб'ю цябе, нават калі мне дзядзька Касцюшка загадае!» Булгарын ствараў звод сваіх успамінаў у той перыяд, калі сам імкнуўся выглядаць безумоўным патрыётам Расіі, таму цалкам верагодна, што гэты эпізод ацалеў ва ўспамінах толькі таму, што ягоны цэнтральны персанаж, які паспеў пастарэць, успрымаў яго на той час толькі як мілае дзіцячае свавольства. Разам з тым, відавочна, што дома пытанні ўзаемадчынненняў Польшчы і Расіі абмяркоўваліся часта і адкрыта, таму не дзіва, што для маленькага Тадэвуша рускі, нават такі добры, як граф Ферзен, — усё-такі вораг, з якім трэба змагацца.

Рэчы Паспалітай як дзяржавы ўжо не існавала. Яна была падзелена паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй, фактычна захоплена і знішчана. Хлопчык рос, і яму належала атрымаць адукацыю. Ва ўзросце дзевяці гадоў, у 1798 годзе, яго вязуць у Пецябург, дзе ён паступае ў Сухапутны шляхецкі кадэцкі корпус, (дырэктарам якога, дарэчы, з'яўляецца ягоны стары знаёмы — усё той жа Іван Яўстаф'евіч Ферзен). Ваенныя веды потым прыдадуцца Булгарыну — ён будзе паспяхова ўдзельнічаць у трох ваенных кампаніях. Булгарын змагаўся ў 1806—1807 гг. на баку рускіх супраць французаў, у 1808 годзе ўдзельнічаў у шведскай кампаніі, нарэшце, ён будзе актыўна змагацца ў войсках Напалеона і нават быў узнагароджаны ордэнам Пачэснага легіёна. Між іншым, ва ўсіх трох войнах Фадзей Булгарын праявіў сябе мужным воінам, так што ў ягоным паслужным спісе лічацца не толькі французская, але і расійскія ваенныя ўзнагароды. Праўда, і пад час навучання ў кадэцкім корпусе Булгарын не забывае пра «хатнія ўрокі». Адзін з ягоных аднакашнікаў, будучы генерал-маёр і герой руска-французскай вайны 1812 года Апалон Марын, малодшы брат вядомага паэта-сатырыка пачатку стагоддзя, аднаго з забойцаў імператара Паўла I Сяргея Нікіфаравіча Марына, будзе згадваць: «Адзін час Булгарын выхваляўся, што калі выйдзе з корпуса, то пяройдзе да палякаў і будзе рэзаць рускіх; за гэта Булгарын быў пабіты А[палонам] Н[ікіфаравічам], а ўслед за тым і іншымі таварышамі»⁵. Ды і сам Булгарын ва ўспамінах, увогуле, не хаваў, што білі яго аднакашнікі,

⁴ І. Я. Ферзен быў ці не адзіным расійскім саноўнікам, які адмовіўся прыняць ад імператрыцы Кацярыны маёнткі польскіх вяльможаў у якасці падзякі за верную службу (як-нік ваенны, а не марадзёр), так што змалку нацыянальна арыентаванае дзіця наўрад ці памылялася ў сваіх сімпатыях. Гл. пра гэта: Чарторижский А. Мемуары. М.: «ТЕРРА - Книжный клуб», 1998. С. 44.

⁵ Паперы з сямейнага архіва Марыных // Марин С. Н. Полн. собр. соч. М.: Изд. Гослитмузея, 1948. С. 516.

кіруючыся перш за ўсё ягоным «польскім» паходжаннем — своеасаблівай «пятай графой».

Адразу ж пасля заканчэння корпуса (паслужны атэстат Булгарына, упершыню апублікаваны М. А. Гастфрэйндам у 1901 годзе, мы змяшчаем у раздзеле «Vulgariana») будучы пісьменнік паспяхова прадэманстраваў усю рэзкасць і нязручнасць свайго характару. Пад час сваёй службы ва уланскім палку, шэфам якога быў цэсарэвіч і намеснік Польшчы вялікі князь Канстанцін Паўлавіч, Булгарын напісаў на яго сатыру, за што быў пасаджаны пад арышт, а яшчэ пазней, паслужыўшы яшчэ ў трох палках, ён будзе зусім адлічаны «з прычыны кепскай атэстацыі».

У гэты перыяд яму давалося паспытаць гора. Ён зведвае крайнюю галечу, так што, верагодна, значна пазней менавіта ўспамін пра гэты перыяд зробіць яго не вельмі разборлівым у сродках, калі Булгарыну давядзецца літаральна змагацца за сваё месца на літаратурным і газетным рынку Пецябургга. Беднасць гоніць яго з горада ў горад — Рэвель (Талін), Варшава, адтуль у Парыж. У Парыжы ён уступае ў французскую армію пад камандаваннем маршала Сюшэ.

Пазней яго будуць абвінавачваць у тым, што ён ваяваў на баку Напалеона і таму можа лічыцца здраднікам. Фактычна ж, на наш погляд, расійскі падданы Фадзей Булгарын зусім не здраджвае бацькаўшчыне: у 1811 годзе Францыя і Расія не знаходзіліся ў стане вайны, хоць адносіны паміж імі былі далёкія ад ідылічных, так што ўчынак Булгарына можна разглядаць як свайго роду спробу стаць наймітам і ваяваць на чужой тэрыторыі за грошы (сапраўды, ён спачатку ваюе на тэрыторыі Іспаніі, і толькі значна пазней у складзе корпуса апынецца на французска-расійскім фронце). Пры гэтым ён знаходзіцца ў адстаўцы, так што вольны распараджацца сабою. Але ўсё-такі, чаму менавіта Францыя?

Насмелімся выказаць адно заканамернае, на наш погляд, дапушчэнне. Знешне паводзіны Булгарына выглядаюць як паводзіны героя круцельскага рамана, пікарэскі. Круццям яго ўспрымае і большасць навакольных. Аднак у ягонай уласнай свядомасці стала прысутнічае іншы ўзор — Тадэвуш Касцюшка, чалавек, чыё імя ён носіць і чыя гісторыя для нараджэнца Рэчы Паспалітай прыпадабняецца да гісторыі героя рыцарскага рамана. Імя Касцюшкі, вялікага цэзкі, асацыюецца перш за ўсё з Амерыкай, а затым з рэвалюцыйнай Францыяй. Але Францыя значна бліжэй; як кожны расійскі афіцэр, Булгарын валодае французкай мовай. Да таго ж, Напалеон вядзе рэвалюцыйныя войны з іспанскімі і неапалітанскімі Бурбонамі, з іншымі манархіямі Еўропы, і адваяваныя землі набываюць статус самастойных дзяржаваў. Няхай каралямі і герцагамі становяцца ўчарашнія фурманы і шаўцы — гэта цалкам адпавядае калі не рэспубліканскай форме, то ўжо духу рэспублікі напэўна. У планах Напалеона існавала ўтварэнне, адпаведна Тыльзіцкай мірнай дамоў, — Герцагства Варшаўскага, а ў ягоных войсках быў сфармаваны цэлы Польскі легіён. Так што Булгарын не адзінокі ў сваёй веры ў Напалеона. У рэшце рэшт, Напалеон наўпрост гаварыў: «У выпадку вайны, калі поспех будзе на маім баку, то першым вынікам яго будзе

самастойнасць Польшчы»⁶. Да таго ж, Францыя не ўдзельнічала ні ў адным з падзелаў Рэчы Паспалітай, таму надзея на адраджэнне дзяржаўнасці радзімы ў былых яе грамадзян, што ваююць на баку французаў, ёсць...

Свае ўспаміны Булгарын абрывае менавіта на 1812 годзе. Расійскаму падданаму сапраўды не выпадае прыгадваць, як ён ваяваў супраць Расіі. І, зразумела, цалкам немэтазгодна было б лішні раз нагадаць пра гэта сваім палітычным і дзелавым праціўнікам-канкурэнтам. Але непасрэдныя ўспаміны, уражанні ад удзелу ў руска-французскай вайне лягуць у аснову ягонага рамана «Пётр Іванавіч Выжыгін» — другога буйнога рамана пра 1812 год пасля вядомага рамана М. М. Загоскіна «Рослаўлеў, або Рускія ў 1812 годзе». У гэтым булгарынскім творы акрамя заўсёднай прыхільнасці пісьменніка да моцна закручанага авантурнага сюжэта выявіцца і несумненна назіральнасць аўтара: у кожным разе, тыя эпізоды, у якіх «просты народ» разважае пра становішча ў арміі пасля прыходу да кіраўніцтва ёю М. І. Кутузава, або размовы французскіх салдатаў пра перспектывы заканчэння вайны, пра баявое майстэрства і адвагу рускіх, даволі праўдападобныя, хоць, несумненна, далёкія ад высокай мастацкай праўды «Вайны і міру».

Цікавы і той факт, што Булгарын быў адзіным расійскім літаратарам, які асабіста сустракаўся з Напалеонам⁷. Вядома, што менавіта па асабістым загадзе гэтага імператара Булгарын за паспяховае выкананне даручэння быў узведзены ў чын капітана французскай арміі.

У пачатку 1814 года Булгарын быў палонены прускімі войскамі і — як расійскі падданы — перададзены расійскім уладам. Пасля заканчэння ваенных дзеянняў ён вяртаецца на радзіму, у расійскую частку Рэчы Паспалітай — спачатку ў Варшаву, а затым у Вільню. Побач з Вільняю быў размешчаны маёнтак ягонага дзядзькі, дзе ў якасці аканома Булгарын праслужыць некалькі гадоў. Тут фактычна пачынаецца ягоная літаратурная дзейнасць. Прычым каб зразумець атмасферу, у якой пачаў пісаць будучы выдавец «Северной пчелы», варта перш задацца пытаннем: чым з'яўляецца Вільня ў гэты перыяд?

Ужо пры Паўле I, які імкнуўся ва ўсім дзейнічаць ад зваротнага ў дачыненні палітыкі, якую праводзіла ягоная маці, стала распаўсюджвацца ідэя даравання былым землям Рэчы Паспалітай, што ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, некаторых свабодаў. Гэтая ідэя пачала набываць канкрэтныя абрысы на пачатку царавання Аляксандра Паўлавіча, які хоць і дэклараваў сваю вернасць ідэалам венцаноснай бабкі, у «польскім пытанні» прытрымліваўся поглядаў, хутчэй блізкіх поглядам бацькі. Гэта шмат у чым было звязана з тым, што яшчэ ў юнацтве ў будучага імператара склаліся

⁶ Цыт. па выд.: Богданович М. История Отечественной войны 1812 г. СПб., 1859. Т. 1. С. 47.

⁷ Гл. пра гэта: Рейтблат А. И. Булгарин и Наполеон // Новое литературное обозрение. 1999. № 40. С. 87—93.

цесныя адносіны з маладым князем Адамам Чартарыйскім, сынам уплывовага польскага вяльможы, які некалі зняў сваю кандыдатуру пры выбарах караля на карысць Станіслава Панятоўскага і які пазней удзельнічаў ў паўстанні Касцюшкі і быў змушаны пасля паразы паўстання адправіць сваіх сыноў у якасці закладнікаў да двара Кацярыны.

Рамантычны патрыёт, Адам Чартарыйскі здолеў пераканаць Аляксандра ў неабходнасці дараваць былым землям Вялікага Княства Літоўскага нейкае падабенства «культурнай аўтаноміі». Чартарыйскі атрымаў пасаду папчыцеля новаўтворанай Віленскай вучэбнай акругі, гэтую пасаду ён займаў на працягу дваццаці гадоў. У 1802 годзе яму было даручана скласці статут Віленскага універсітэта. У склад акругі ўваходзілі дзевяць губерняў — Віленская, Мінская, Ковенская, Віцебская, Магілёўская, Валынская, Падольская, Кіеўская і Гродзенская, з 1810 года да іх была далучана і Беластоцкая. Сам князь Адам і ягоныя паплечнікі бачылі, акрамя іншага, асноўную задачу ў захаванні моўнай сітуацыі на былых польскіх землях, у тым ліку і цераз падбор кадраў: прыярытэт аддаваўся спецыялістам, здольным выкладаць на польскай мове. Францішак Дмахоўскі, напрыклад, пісаў у 1803 годзе Гуга Калантаю: «Выкладаючы навукі на чужой мове, можна падрыхтаваць пэўную колькасць вучоных, але без польскай мовы нельга распаўсюдзіць адукацыю ў масах. У дадзеным выпадку мэты імператара Аляксандра такія, што яны дазваляюць спадзявацца атрымаць ад яго нашмат больш, чым колькі можа даць нам які б то ні быў урад...»⁸

Сістэма адукацыі ў Віленскай вучэбнай акрузе, такім чынам, садзейнічала паскоранай самаідэнтыфікацыі мясцовага насельніцтва перш за ўсё па моўнай прыкмеце. У Вільні не толькі выкладалі на польскай мове — там думалі па-польску, пісалі па-польску, вывучалі польскую гісторыю і культуру і імкнуліся наблізіць час вызвалення сваёй радзімы. Натуральна, пачаўся выхад перыядычных выданняў на польскай мове. Перш за ўсё варта назваць такія выданні, як «Dziennik Wilenski», «Tygodnik Wilenski», «Wiadomosci Brukowe».

Акрамя таго, адмысловую ролю ў культурным жыцці рэгіёна адыгрывалі тайныя культурна-асветніцкія таварыствы, сярод якіх, у першую чаргу, варта выдзеліць таварыствы філаматаў і філарэтаў, дакументы, звязаныя з іх дзейнасцю, а таксама мастацкія творы іх удзельнікаў, ужо знаёмыя чытачам «Беларускага кнігазбору»⁹. Вынікі сукупнага ўздзеяння ўсіх гэтых фактараў былі «падведзены» беларускім генерал-губернатарам князем М. М. Хаванскім у канцы царавання Аляксандра I, калі ўплыў Адама Чартарыйскага ўжо практычна быў зведзены на нішто: «Ад гэтай сістэмы выхавання зыходзіць яшчэ і тое найгалоўнейшае зло, што прыродныя

⁸ Цыт. па выд.: Бархатцев С. Из истории Виленского учебного округа // Русский архив. 1873. Кн.1. Стлб. 1150.

⁹ Гл.: Філаматы і філарэты: Зборнік. Мн.: «Беларускі кнігазбор», 1998; гл. таксама: Чачот Я. Выбраныя творы. Мн.: «Беларускі кнігазбор», 1996.

беларусы, не толькі сталых гадоў, але нават і маладыя, нягледзячы на даўнасць далучэння краю, пачуваюць нейкую раўнадушнасць і нават непрыязнасць да карэнных рускіх і да ўсяго рускага»¹⁰.

Булгарын, як бы рашуча пазней ён сам ні адмаўляў гэтага факта, быў членам Таварыства шубраўцаў (гулякаў), заснаванага па ініцыятыве прафесара Віленскага універсітэта доктара Анджэя Снядэцкага. Калі, напрыклад, філаматы і філарэты аб'ядноўвалі літаратараў, што належалі да студэнцкай карпарацыі, то шубраўцы падобнага карпаратыўнага адзінства не ведалі. Аб'ядноўвала іх перш за ўсё агульная ўстаноўка на чытацкую аўдыторыю — чынавенства, дробную шляхту, рамеснікаў і камерсантаў — тое, што ў Францыі называлася трэцім саслоўем. Таварыства шубраўцаў задумвалася як бы выключна легальнае, першапачатковай задачай якога была падтрымка газеты «Wiadomosci Brukowe». Шубраўцы складалі аснову яе аўтарскага актыву, вялі прапагандысцкую працу сярод патэнцыйных чытачоў газеты. Затым гэтая ўстаноўка набыла больш шырокія абрысы: члены таварыства пачалі ставіць перад сабой агульныя асветніцкія задачы — выкараненне заганаў, садзейнічанне цвярозаму ладу жыцця, барацьба з суцяжніцтвам, хабарніцтвам і да т. п. Гэтыя задачы спачатку цалкам задавальнялі мясцовыя ўлады, таму з 11 лютага 1817 да 1822 года таварыства існавала легальна.

Аднак інтэлігенцыя апазіцыйная па вызначэнні. Нацыянальная ж інтэлігенцыя тым больш апазіцыйная да ўлады, калі ўлада ідэнтыфікуецца з іншай, чым інтэлігенцыя, нацыяй. Таму ўлады даволі хутка выявілі, што дабрачынная і асветніцкая дзейнасць шубраўцаў далёка не такая бяскрыўдная, як здавалася ім напачатку. «Wiadomosci Brukowe» былі газетай сатырычнай, прычым сатыра яе заўсёды супрацьпастаўляла заганнай надзённасці годнае, высокамаральнае мінулае; шляхціцу, які забыў пра традыцыі свайго роду, — героіку ягоных продкаў; шляхціцу, падданаму Расіі, — шляхціца, падданага Рэчы Паспалітай. Пазней мы ўбачым сляды гэтага падыходу (за выключэннем, зразумела, апошняга супрацьпастаўлення) у сталай творчасці Булгарына. Пакуль жа Фадзей Венядзіктавіч лічыцца адным з лепшых аўтараў таварыства, і калі ў 1819 годзе ён пакіне Вільню і пераедзе ў Пецябург, яго выберуць ганаровым шубраўцам. Падтрымліваць цесныя кантакты з таварыствам ён будзе да самага 1830 года, калі ў выніку няўдалага паўстання за незалежнасць Польшчы Булгарыну давядзецца назаўсёды забыць пра свае карані.

Пасля пераезду ў Пецябург Булгарын пэўны час выступаў у якасці паверанага ў справах свайго стрыечнага дзядзькі Паўла Булгарына: было цалкам натуральна, што блізкі родзіч, які даверыў пляменніку кіраванне сваім маёмкам, пазней даверыў яму і вядзенне судовай справы наконт

¹⁰ Цыт. па выд.: Бархатцев С. Из истории Виленского учебного округа. Стлб. 1170.

валодання васьмю тысячамі прыгонных. Фадзей здолеў выйграць гэтую справу, прычым пагаворвалі, што ён не грэбаваў пры гэтым нават хабарам. Ганарар дазволіў яму весці жыццё заможнага чалавека, хоць, зразумела, гэтае жыццё было далёкае ад таго ідэалу, да якога ён імкнуўся.

Аднак само па сабе сталічнае жыццё Булгарына ніколі не захапляла. Ён адчуваў у сабе патэнцыял літаратурнага дзеяча. Спачатку ён аглядаецца, публікуецца ў газеце «Русский инвалид». Гэта дазваляе яму завесці пэўныя літаратурныя знаёмствы. У першую чаргу, гэта арганізатары літаратурнага працэсу — журналісты, крытыкі, выдаўцы. Пры гэтым яны ўспрымаюць яго перш за ўсё як экзатычную постаць — паляка, які спрабуе пісаць па-руску. Паказальная, на наш погляд, характарыстыка, якую дае Булгарыну А. А. Бястужаў: «Булгарын, *літаратар польскі* (выдзелена намі. — А. Ф.), піша на мове нашай з асаблівай займальнасцю. Ён глядзіць на прадметы зусім з новага боку, выкладае свае думкі з нейкай вайсковай шчырасцю і праўдаю, без стракатасці, без гульні слоў. Валодаючы густам разборлівым і арыгінальным, які не захапляецца нават палкаю маладосцю пачуццяў, уражваючы незапазычанымі формамі стылю, ён, вядома, стане ў шэраг свецкіх нашых пісьменнікаў»¹¹. Бястужаў — адзін з уплывовых літаратурных крытыкаў пачатку 20-х гадоў, ягонае слова важнае. Але Бястужаў — яшчэ і выдавец «Полярной звезды», ва ўсіх трох выпусках якой вышэй згаданы «літаратар польскі» прымаў самы дзейны ўдзел. Булгарын не толькі ўваходзіць у кола зносін будучых дзекабрыстаў, ягоныя творы прызнаюць вартымі публікавацца побач з творамі першых літаратараў эпохі. І яны, у сваю чаргу, не лічаць непрыстойным друкавацца ў часопісах і альманахах, якія выдае Булгарын. А выдаўцом ён сапраўды быў не абы-якім. Разам са сваім заўсёдным кампаньёнам Мікалаем Іванавічам Грэчам або самастойна за перыяд актыўнай выдавецкай дзейнасці Фадзей Булгарын здзяйсняе некалькі буйных праектаў. Ён выдае часопіс «Северный архив» (1822—1829), у якасці дадатка да яго выходзяць «Литературные листки» (1823—1824). У 1825 годзе ён выпускае першы рускі тэатральны альманах «Русская Талия» і друкуе ў ім урыўкі з грыбаедаўскага «Гора ад розуму». У 1825—1839 гг. разам з Грэчам ён рэдагуе часопіс «Сын Отечества», у 1829 годзе аб'яднаны з «Северным архивом». Вяршыняй ягонай журналісцкай дзейнасці стала адзіная ў Расіі штодзённая грамадска-палітычная газета «Северная пчела», якая выходзіла пад ягонай рэдакцыяй з 1825 па 1859 год. Акрамя гэтага, у розны час ён рэдагаваў розныя спецыяльныя, у тым ліку эканамічныя, выданні.

Даследчыкі літаратурнага працэсу 20-х гадоў, як правіла, пераносяць ужо на гэты перыяд дзейнасці Булгарына сваё негатыўнае стаўленне да

¹¹ Цыт. па выд.: Бестужев-Марлинский А. А. Взгляд на старую и новую словесность в России // Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения: В 2 т. М.: Художественная литература, 1981. Т. 2. С. 391. А. А. Дэльвіг таксама характарызуе Булгарына ў лісце да князя П. А. Вяземскага, які абяцаў прыслаць творы для задуманага Дэльвігам альманаха «Северные цветы»: «Яны (вашы вершы. — А. Ф.) не сутыкнуцца ні з Качаноўскім, ... ні з *палякам* (выдзелена намі. — А. Ф.) Булгарыным». — Цыт. па выд.: Дэльвіг А. А. Сочинения: Стихотворения. Статьи. Письма. Л.: «Художественная литература», 1986. С. 284.

Булгарына 30-х—40-х гадоў — чалавека, які сапраўды супрацоўнічаў з III Аддзяленнем, які пісаў адпаведна пажаданням уладаў «аналітычныя запіскі» (пра гэта мы пагаворым крыху пазней). Але да 14 снежня 1825 года Булгарын слушна лічыцца «лібералам». Па ўспамінах уплывовага ўдзельніка тайных таварыстваў барона У. І. Штэйнгейля, Булгарын, напрыклад, разам са сваім кампаньёнам Грэчам браў удзел у абедзе 12 снежня 1825 года ў дырэктара Расійска-Амерыканскай кампаніі І. В. Пракоф'ева, дзе прысутнічалі многія лідэры будучага паўстання (у Кампаніі служыў К. Ф. Рылееў). Штэйнгейль адзначае: «Грэч і Булгарын прамаўлялі больш за іншых; досціпы сыпаліся з усіх бакоў і ў самым ліберальным духу»¹². Натуральна, што ў ім ніхто не бачыў даносчыка або правакатара, бо ў падобным выпадку змоўшчыкі проста не дазволілі б сабе так адкрыта падтрымліваць палітычна вострую размову.

М. Грэч, калі ўшчэнт пасварыўся з Булгарыным, згадваў пазней: «Пры пачатку «Северной пчелы» (у студзені 1825 года), я ўжо працверазіўся ад ліберальных ідэй воляю і няволяю і ўтрымліваў сармацкія¹³ парыванні Булгарына. За гэта яму перападала ад лібералаў. Рылееў, у раздражненні ад вернападданніцкіх выхадак газеты, сказаў аднойчы Булгарыну: «Калі здарыцца рэвалюцыя, мы табе на «Северной пчеле» галаву адсячэм»¹⁴. Якім бы апакрыфічным ні быў гэты ўспамін (ніводнай са згаданых Грэчам асобаў ужо не было ў жывых, і пацвердзіць гэты факт або абвергнуць мемуарыста яны не маглі), але сам па сабе вобраз паляка-ліберала, няхай нават і з пэўнымі «вернападданніцкімі выхадкамі», замацаваўся за Булгарыным першых гадоў ягонаў пецяўбургскай кар'еры. Паказальна таксама, што Грэч пакідае менавіта за сабою аўтарскія правы на «вернападданніцкія выхадкі» «Пчелы», паказваючы Булгарына як чалавека, які не паспеў «працверазіцца ад ліберальных ідэй».

Можна па-рознаму тлумачыць лібералізм Булгарына. З нашага гледзішча, ён сапраўды шчыра падтрымліваў дзекабрыстаў. Па-першае, у першай палове 20-х гадоў ён усё яшчэ з'яўляецца прыхільнікам вялікага рэспубліканца Тадэвуша Касцюшкі. Яму няма падставаў адмаўляцца ад колішніх ідэалаў — іх спавядае лепшая частка расійскага грамадства. Па-другое, дзекабрысты здаюцца яму здольнымі ў выпадку перамогі даць свабоду не толькі ўласнаму, рускаму народу, але і ягонай радзіме — Рэчы Паспалітай. Часткова Булгарын меў рацыю, бо, напрыклад, П. І. Пестэль лічыў: з прычыны таго, што «Польшча на працягу многіх стагоддзяў была вялікай самастойнай дзяржавай, рускі народ павінен даць пераможанаму народу самастойнасць у той час, калі сама Расія ўступіць у новае жыццё»¹⁵.

¹² Цыт. па выд.: Штэйнгейль В. М. Сочинения и письма: В 2 т. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство, 1985. Т. 1. С. 153.

¹³ Тут: польскія.

¹⁴ Цыт. па выд.: Греч Н. Н. Записки о моей жизни. М.; Л.: Academia, 1930. С. 694.

¹⁵ Семевский В. Н. Политические и общественные идеи декабристов. СПб.: «Труд», 1909. С. 513.

К. Ф. Рылееў прытрымліваўся тых жа поглядаў на польскае пытанне, ён добра ведаў польскую мову, польскія традыцыі і культуру, а «Гістарычныя песні» Юльяна Урсына Нямцэвіча лічыў «бібліяй» польскага патрыятызму і шчыра арыентаваўся на іх, ствараючы свае «Думы». У сваёй веры ў дэкабрысцкае жаданне вярнуць Польшчы суверэнітэт Булгарын не быў адзінокім — дакладна таксама думаў і сасланы ў Крым другі наш зямляк, вялікі паэт-патрыёт Адам Міцкевіч¹⁶.

Вера ў магчымасць немагчымага, у перспектыву вяртання Айчыне самастойнасці (а для палякаў Рэч Паспалітая заўсёды была Айчынай; ніводзін з іх не мог бы кінучь ёй у твар папрок у «нямытасці»), верагодна, тлела ў Булгарыне да 1830 года. Разгром апошняга вялікага польска-ліцвінскага паўстання, эміграцыя ягоных лідэраў, знішчэнне сістэмы нацыянальнай адукацыі — таго нешматлікага, што заставалася пасля падзелаў Польшчы ў былых яе грамадзян, — выклікаюць крах апошніх ілюзій. Польшча, Вялікае Княства Літоўскае, Герцагства Варшаўскае — як ні называй, цяпер гэта была ўсяго толькі Утопія, у якую безразважна хацелася б верыць. Не больш. Заставалася канчаткова змірыцца і перайсці на бок пераможцаў — калі, вядома, табе хацелася і далей жыць у гэтай краіне.

Калі менавіта пачалося супрацоўніцтва Булгарына з III Аддзяленнем уласнай Яго Імператарскай Вялікасці канцылярыі? Калі і чаму? Гэта зусім не пустое пытанне.

А. І. Рэйтблат, які ці не першым адважыўся зірнуць на асобу Булгарына не цераз прызму папулярных пушкінскіх эпіграмаў, слухна цвердзіць, што адбылося гэта пасля 9 траўня 1826 года, калі «з’явіўся найвышэйшы загад устанавіць паліцэйскі нагляд за Булгарыным і сабраць звесткі пра ягоную папярэдняю службу»¹⁷. Калі дзяжурны генерал Галоўнага штаба А. М. Патапаў звяртаецца за патрэбнымі звесткамі да самога Булгарына, той акрамя аўтабіяграфіі перадае Патапаву запіску «Аб цензуры ў Расіі і аб кнігадрукаванні ўвогуле». Гэта своеасаблівы «жэст добрай волі» чалавека, які ўжо добра ўсведамляе, чым можа пагражаць нелаяльнасць да ўлады. Пасля стварэння III Аддзялення падобныя «жэсты» стануць усё больш і больш рэгулярнымі. Гэта будзе своеасаблівы сімбіёз акулы і рыбы-лоцмана: III Аддзяленне не кранае яўнага «сармата-ліберала», але атрымлівае ўзамен разумнага і абазнанага эксперта па цэлым шэрагу пытанняў — ад стану спраў на былых польскіх тэрыторыях і да ўласна літаратурнай праблематыкі ўключна. Натуральна, што ў апошнім ён сам кроўна зацікаўлены: меры, прапанаваныя ім ураду, накіраваны хутчэй на лібералізацыю кніжнай і

¹⁶ Гл. пра гэта: Боровой С. Я. Мицкевич накануне восстания декабристов // Литературное наследство. Т. 60. Декабристы-литераторы: В 2 кн. М.: АН СССР, 1956. Кн. 1. С. 411—474.

¹⁷ Рейтблат А. И. Ф. В. Булгарин или М. Я. Фок? (К вопросу о сотрудничестве Булгарина с III Отделением) // Тыняновский сборник: Пятое Тыняновские чтения. Рига: «Знание»; М.: «Импринт», 1994. С. 252.

часопіснай справы, чым на ўзмацненне цэнзурнага ціску. Булгарын, гэта абсалютна відавочна, спрабуе выкарыстаць сітуацыю, што склалася, для рэфармавання цэнзуры. Ён верыць у тое, што з уладаю можна дамовіцца — як у тое самае і ў той самы час верыць і Пушкін. Але Пушкін і ў гэтай сваёй веры застаецца паэтам. Булгарын нашмат больш праявічы. Калі ўлада мае намер выкарыстаць цябе ў сваіх мэтах, чаму б табе не выкарыстаць яе — аднак ужо ў сваіх?

Булгарына называюць даносчыкам. Будзем зыходзіць з таго, што данос — перш за ўсё паведамленне ў «кампетэнтныя органы» пра чыюсьці супрацьуродавую дзейнасць. Прычым данос абавязкова мае дачыненне да нейкай канкрэтнай асобы. Частка булгарынскіх дакладных запісак, апублікаваных у розны час, «асобаў» зусім не датычыцца, у тым ліку і знакамітая запіска «Сёе-тое пра Царскасельскі ліцэй і пра ягоны дух», упершыню апублікаваная выдатным пушкіністам Б. Л. Мадзалеўскім¹⁸. Сам яе жанр вельмі падобны на пушкінскую запіску «Аб народнай адукацыі», накіраваную на імя імператара. У абодвух выпадках у наяўнасці шчырае жаданне аўтара не нашкодзіць бедным юнакам, а наадварот, дапамагчы ім — у меру свайго разумення гэтай карысці. (Да разумення «карысці» Булгарыным мы вернемся крыху пазней.)

Тое ж можна сказаць і пра булгарынскія запіскі, што датычацца «асобаў». У той іх частцы, якая цяпер апублікавана аб'ектыўным у дачыненні да Булгарына А. Рэйтблатам, утрымліваецца вельмі мала таго, што можна было б рэальна кваліфікаваць як данос. Напрыклад, у запісках, што закранаюць А. Бястужава, выразна відаць спроба аблегчыць долю ссыльнага літаратара; найбліжэйшы сябар Грыбаедава А. А. Жандр, які ніколі не быў прыхільным да Булгарына, характарызуецца як вартасны і сумленны чыноўнік¹⁹. Самы сур'ёзны з вядомых прыкладаў, што хоць колькі-небудзь нагадвае ўласна данос, — гісторыя з запіскай пра замежны ўплыў на будучых дэкабрыстаў, вынікам якой сталі адкліканне з катаргі дэкабрыста-літаратара А. В. Карніловіча і звязненне яго ў Аляксееўскім равеліне Петрапаўлаўскай крэпасці. Гэтая гісторыя дэтальна даследавалася знаўцам дэкабрысцкага руху П. Е. Шчогалевым²⁰. Удумаем, якую менавіта характарыстыку дае Булгарын Карніловічу, з якім быў блізка знаёмы яшчэ да «катастрофы 14 снежня»: Карніловіч «быў у лепшых правілах і неаднаразова шкадаваў разам са мною, што Рылееў і іншыя юнакі хлусяць шмат наконт урада.... Легкаверны Карніловіч... Але як Карніловіч быў любімы ў асяродзі

¹⁸ Гл.: Модзалевский Б. Л. Пушкин под тайным надзором. СПб.: «Парфенон», 1922. С. 20—27.

¹⁹ Гл.: Записки Ф. В. Булгарина в III Отделение (Публикация А. И. Рейтблата) // Новое литературное обозрение. М., 1993. № 2. С. 129—146; Рейтблат А. И. Ф. В. Булгарин или М. Я. Фок? (К вопросу о сотрудничестве Булгарина с III Отделением). С. 260—274; [Булгарин Ф. В.] Докладные записки и письма в III Отделение (Публикация А. И. Рейтблата) // Вопросы литературы. 1990. Март. С. 102—114.

²⁰ Гл.: Щеголев П.Е. Благоразумные советы из крепости: Декабрист А. О. Корнилович // Алексеевский равелин: Секретная государственная тюрьма в XIX веке. В 2 кн. Л.: Лениздат, 1990. Кн.1. С.134—188.

літаратараў і паміж афіцэрамі і ...быў ветраны і балбатлівы, то яны (аўстрыйскія дыпламаты. — А. Ф.) скарыстоўвалі яго як зброю... Карніловіч дзейнічаў, сам не ведаючы таго»²¹. Усе гэтыя характарыстыкі быццам спецыяльна дадзены разумнаму і адукаванаму Карніловічу для таго, каб яго прынялі за балбатуна і ветрагона, што не ўяўляе сабою ніякай небяспекі. Гісторык і літаратар Карніловіч, як спрабуе паказаць аўтар запіскі, — постаць у рэвалюцыйным руху выпадковая, а таму варта паблажлівасці — тым больш на фоне юнакоў, «што многа хлусяць», сярод якіх асобна называецца пакараны смерцю Рылееў. Запіска Булгарына пішацца тады, калі Рылееву дапамагчы ўжо нельга, а Карніловічу можна. Гэтую спецыфічную форму заступніцтва, на наш погляд, цяжка назваць так, як гэта зрабіў Павел Шчогаалеў, — «нагаворам».

Нарэшце, якія мэты мае Булгарын, калі супрацоўнічае з ведамствам А. Х. Бенкендорфа? Зразумела, перш за ўсё — выратаванне самога сябе і сваёй справы (бізнесу — казалі б мы сёння). Гэты не пахвальны спосаб самазахавання, зразумела, ніяк не апраўдваецца мэтай, але разам з тым цяжка абвінаваціць чалавека, які хапаецца за наскрозь прагнітую дошку толькі таму, што карабель патануў, гаворачы пушкінскімі словамі, «погиб и кормщик, и гребец», і калі ўжо аднаму да берага ўсё роўна не даплыць, дык хоць бы пратрымацца чым даўжэй на вадзе хочацца. Гэта цалкам вытлумачальнае жаданне, прадыктаванае здаровым сэнсам. Верагодна, сам Фадзей Венядзіктавіч кіраваўся, перш за ўсё, менавіта ім. Да гэтага варта дадаць і натуральныя ілюзіі наконт улады і асабіста імператара Мікалая Паўлавіча (у гэты перыяд — да 1831 года — іх падзяляюць амаль усе расійскія літаратары, уключна з Пушкіным) і абаяльнасць асобы таго чалавека, з якім Булгарыну як эксперту і дарадцу тайнай паліцыі непасрэдна даводзілася мець справу, — Максіма фон Фока. На смерць фон Фока нават Пушкін адрэагуе ў сваім дзённіку нечаканай характарыстыкай: «Гэтымі днямі памёр у П.[ецяр]Б.[урзе] фон Фок, начальнік 3-га Аддзялення гасударавай канцылярыі (тайнай паліцыі), чалавек добры, сумленны і цвёрды. Смерць ягоная ёсць бедства грамадскае»²². Усё, што мы ведаем пра М. фон Фока, сведчыць, што ён быў або цудоўным акцёрам, здольным падмануць суразмоўцу, або шчыра верыў у тое, што жандармерыя існуе выключна для грамадскага добра (згадаем апакрыфічнае сцвярджанне пра тое, што імператар быццам уручыў графу А. Х. Бенкендорфу пры ягоным прызначэнні насоўку «для выцірання слёз знядоленых»²³). Такім чынам стваралася рэпутацыя ўстановы, якая павінна была адначасова быць і «мячом

²¹ Щеголев П.Е. Благоразумные советы из крепости. С. 143.

²² Цыт. па выд.: Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 17 т. (Репринтное издание). М.: «Воскресение», 1996. Т. 12. С. 201.

²³ Гл.: Троицкий И. М. III Отделение при Николае I. Л.: Лениздат, 1990. С. 64. У знакамітай сатыры А. К. Талстога «Сон Папова» шмат пазней «блакітны палкоўнік» (жандармы насілі блакітныя мундзіры) з'явіцца перад галоўным героем, выціраючы слёзы.

пакарання» ў руках дзяржавы, і свайго роду органам нагляду над захаваннем справядлівасці. І нават калі мы выкажам меркаванне, што ў сапраўднасці Булгарын не надта верыў сваім «патронам» з тайнай паліцыі, сама па сабе іх рэпутацыя магла, прынамсі, на час заглушыць згрызоты ягонага сумлення.

Такім чынам, не адмаўляючы відавочнага — самога факта супрацоўніцтва з тайнай паліцыяй і яе кіраўнікамі, мы яшчэ раз заклікаем чытача задумацца: а ці так ужо адпавядала рэпутацыя «даносчыка» сапраўдным намерам і нават учынкам Фадзея Булгарына?

Якім бачыўся Булгарын сучаснікам і як ён сам успрымаў уласную персону? Апошняе таксама ўяўляецца нам немалаважным, паколькі ўсе мемуарысты адзначаюць ягонае самалюбства і ваяўнічы характар. І літаратурныя паводзіны Фадзея Венядзіктавіча, на наш погляд, шмат у чым тлумачацца стаўленнем атачэння, тым адлюстраваннем, якое ён бачыў у люстэрку грамадскай думкі.

Зразумела, самае аб'ектыўнае люстэрка — люстэрка эпіграмы. Але колькі б ні было выпушчана ў Булгарына эпіграматычных стрэлаў, пры ўсёй, здавалася б, іх разнастайнасці, існуюць устойлівыя абвінавачванні, што паўтараюцца з эпіграмы ў эпіграму. Перш за ўсё, вядома, гэта ўжо згаданае нам абвінавачванне ў супрацоўніцтве з III Аддзяленнем. Тут да Булгарына намёртва прыклеілася ўдала запушчаная Пушкіным мянушка «Відок» — імя вядомага парызскага бандыта, які раскаяўся і стаў супрацоўнічаць з паліцыяй (у Францыі якраз выйшлі ў свет ягоныя ўспаміны). З 41-й эпіграмы, прысвечанай Булгарыну і апублікаванай У. М. Арловым²⁴, толькі шэсць накіраваны менавіта на гэта, прычым тры з іх — пушкінскія. У 10-ці прадметам абсмейвання з'яўляецца выдавецкая і журналісцкая пераборлівасць Булгарына — ён паўстае як «Флюгарын» і «Фіглярін». Аднак абсалютным рэкардсменам па колькасці зачэпак да каламбураў і жартаў з'яўляецца ўсё ж паходжанне Булгарына: для расійскіх літаратараў ён — «паляк».

Гэта абыгрываецца ў 12-ці эпіграмах практычна ўсіх аўтараў, ад А. Я. Измайлава да М. А. Някрасава. Пры гэтым толькі Пушкін лічыць неабходным зрабіць агаворку:

Не то беда, что ты поляк:
Костюшко лях, Мицкевич лях.

Для астатніх жа аўтараў эпіграмаў нацыянальнасць Булгарына (паўторымся, што розніцы паміж беларусам і палякам жыхары расійскай метраполіі проста не бачаць) з'яўляецца нечым такім, што абцяжарвае віну. Сам факт, што Булгарын змагаўся з Расіяй на баку Напалеона, дае ім

²⁴ Гл.: Эпиграмма и сатира: Из истории литературной борьбы XIX века. Т.1. 1800 — 1840. М.; Л.: Academia, 1931. С. 36—396.

выдатную нагоду для абвінавачвання ў здрадзе Айчыне. Пры гэтым ніхто з абвінаваўцаў не дае сабе клопату задаць, здавалася б, натуральнае пытанне: якой менавіта Айчыне здрадзіў «лях» Булгарын, калі Напалеон абяцаў аднавіць суверэнітэт ягонай гістарычнай радзімы — Рэчы Паспалітай? Калі ж Булгарын прымае навязаныя яму ўмовы гульні і пачынае разыгрываць ролю расійскага вялікадзяржаўнага шавініста, то і гэта ставіцца яму ў віну, паколькі ў ім бачаць выключна прадстаўніка «пятай калоны» — патэнцыйнага здрадніка.

Так званае «польскае пытанне» было для сучаснікаў Булгарына пытаннем звышактуальным. Дастаткова прыгадаць, што рэформы, праведзеныя ў пачатку царавання Аляксандра I, асацыяваліся ледзь не ў першую чаргу з асобаю князя Адама Чартарыскага як члена так званага Тайнага камітэта, пазней — выканаўцы абавязкаў міністра замежных спраў, яшчэ пазней — кіраўніка ўрада, створанага палякамі-паўстанцамі ў 1830 годзе. У ліку гэтых рэформаў і была імператарам падаравана Польшчы Канстытуцыя. У гэтых адносінах Польшча ўспрымалася як своеасаблівы палігон для будучых дэмакратычных пераўтварэнняў у самой Расіі. «Дэмакратам» уяўляўся расіянам і намеснік Польшчы — цэсарэвіч Канстанцін Паўлавіч, які ў сапраўднасці дэмакратам і паланафілам не быў, што, у рэшце рэшт, пацвердзіў фінал ягонага кіравання — паўстанне 1830 года, якое прывяло да ганебнага выгнання цэсарэвіча з Польшчы. Вось чаму любы не санкцыянаваны зверху грамадскі рух у Варшаве або Вільні, любая спроба жыхароў былой Рэчы Паспалітай самастойна вырашаць уласны лёс успрымаліся нават найбольш прагрэсіўнымі расійскімі грамадскімі і культурнымі дзеячамі як здрада. (Прыблізна такое ж стаўленне будзе ў расійскіх дэмакратаў канца 1980-х гадоў да кіраўніцтва трох балтыйскіх дзяржаў (Літвы, Латвіі, Эстоніі): «Расія падарыла ім суверэнітэт, а яны...») З другога боку, той жа Чартарыйскі, які, несумненна, шмат зрабіў для Расіі ў перыяд аляксандраўскіх рэформаў, заставаўся для яе чужым, ненавісным. Яго заўсёды падазравалі ў сепаратызме, у спробах вярнуць Польшчы яе былы суверэнітэт.

Натуральна, што нават самыя перадавыя расіяне не хацелі распаду імперыі. Між тым у сепаратызме падазравалі не толькі Чартарыйскага, але і большасць ягоных суродзічаў. І «быць палякам» азначала ў Расіі гэтага перыяду зусім не тое самае, што «быць немцам» або «быць татарынам». Дастаткова згадаць рэакцыю расійскіх сяброў Міцкевіча (у тым ліку і Пушкіна) на ягоную палітычную пазіцыю. Нават К. Рылееў, які лічыў Булгарына сваім сябрам, «як раззлуецца, пачне з ім сварыцца па-польску»²⁵ — па-польску, верагодна, для таго, каб яшчэ раз падкрэсліць сваё негатыўнае стаўленне да «нерасійскай» пазіцыі свайго прыяцеля. Ёсць праблема польскай дзяржаўнасці: яна была адабраная ў палякаў расіянамі і, магчыма, будзе ім калі-небудзь вярнутая — расіянамі ж. А ёсць праблема стаўлення да

²⁵ Рассказы о Рылееве рассыльного «Полярной звезды» // Писатели-декабристы в воспоминаниях современников: В 2 т. М.: «Художественная литература», 1980. Т. 2. С. 52.

канкрэтнага чалавека, які жыве побач з табой, спавядае хрысціянскую веру, але ў каталіцкім яе варыянце і не ва ўсім падзяляе твае падыходы да лёсу ягонай Радзімы. Тут узнікаюць антыпольскія настроі, нешта накшталт бытавога антысемітызму. Падобнае негатыўнае стаўленне да «палякаў» захавецца да часоў Дастаеўскага, і будзе ім таксама перанята ў спадчыну.

Булгарын змушана ўзяў сабе ролю «*расійскага літаратара*» — ролю, спачатку яму абсалютна чужую, бо ён добра ўсведамляе свой «*палякізм*»²⁶, — таму змушаны і апраўдвацца, змушаны быць «большым святым, чым папа рымскі», большым патрыётам, чым прызнаны тэарэтык «праваслаўя, самадзяржаўя, народнасці» граф Сяргей Увараў. На ім ляжыць цяжар ужо не калектыўнай, агульнанацыянальнай, а асабістай адказнасці за ўдзел у нацыянальна-вызваленчай барацьбе — менавіта гэтым былі для яго напалеонаўскія паходы. Прымусяць забыць пра сваю нацыянальнасць азначала для яго разарваць адносіны якраз з тымі сваімі суайчыннікамі, якім яго фармальна супрацьпастаўляў Пушкін — з Міцкевічам і Касцюшкам, з лібераламі і рэвалюцыянерамі. Ён мог быць лібералам, але *расійскім*, падтрымліваць сяброўскія сувязі з рэвалюцыянерамі, але *расійскімі*. Памятаць пра сваё паходжанне для Фадзея Венядзіктавіча было значна больш небяспечным. Аднак менавіта спроба «ляха» стаць «рускім патрыётам» узмацняла ягоны канфлікт з тымі, каго прынята лічыць «лепшымі людзьмі Расіі». Паказальная пазіцыя А. А. Дэльвіга, што крытыкаваў булгарынскі раман «Дзімітрый Самазванец»... з нацыянальнага гледзішча: «Мы будзем паблажлівыя да рамана «Дзімітрый Самазванец»: мы выбачым у ім паўсюль прадурзята выказаную перавагу народа польскага перад рускім. Нам прыемна бачыць у п. Булгарыне паляка, які ставіць вышэй за ўсё сваю нацыю; аднак мы б з яшчэ большай прыемнасцю прачыталі аповесць пра той час, якую напісаў бы пісьменнік *рускі*» (вылучана А. Дэльвігам. — *А. Ф.*)²⁷. Гаворка ідзе не пра мастацкія вартасці рамана, а пра этнічнае паходжанне ягонага аўтара — вельмі спрэчны аргумент для літаратурнай палемікі.

Мы па сённяшні дзень глядзім на Булгарына вачыма ягоных літаратурных апанентаў, гэта значыць людзей, адкрыта зацікаўленых. Пры гэтым у дачыненні да іх саміх у нас, безумоўна, існуе прэзюмпцыя невінаватасці — напрыклад, у дачыненні да Пушкіна. Гэта зразумела: «сонца рускай паэзіі» асляпляе. Аднак пры гэтым мы выходзім іх узаемаадносіны з канкрэтнага літаратурна-гістарычнага кантэксту, і адносіны, што склаліся ў 1829—1831 гадах, пераносім і на больш ранні перыяд. У той жа час мы забываем, напрыклад, што першая публікацыя фрагментаў з «Яўгенія Анегіна» адбылася менавіта ў булгарынскім выданні, прычым Пушкін

²⁶ Гл. ягонае ўласнае прызнанне ў запісцы-адказе на запыт III Аддзялення: «Легкаверны Карніловіч,... які ведаў пра мой *палякізм*, сказаў, што Лебцэльтэрн (аўстрыйскі пасол. — *А. Ф.*) часта з ім гаворыць пра няшчасны лёс Польшчы...» — Цыт. па выд.: Щеголев П. Е. Благоразумные советы из крепости. С. 143.

²⁷ Цыт. па выд.: Сухомлинов М. И. Полемиические статьи Пушкина (По неизданным документам) // Исторический вестник. 1884. Март. С. 478.

дзякаваў Булгарыну за гэта пісьмова. Нават скандал вакол быццам бы «скрадзенага» Булгарыным для ягонага рамана пра Смутны час сюжэта «Барыса Гадунова» не з'яўляецца для Пушкіна прынцыповай нагодай для канчатковага і беспаваротнага разрыву адносін. Пушкін прымае ўдзел у тых самых літаратурных праектах, што і Булгарын, у прыватнасці, у вядомым зборніку «Наваселле», распачатым літаратарамі ў гонар выдатнага выдаўца і кнігапрадаўца Аляксандра Смірдзіна. Такім чынам, нават *рэальны* Пушкін дзейнічае ў адносінах да Булгарына зусім не так, як Пушкін, які *існуе ў святломасці нашчадкаў*.

Самы, бадай, супярэчлівы партрэт Булгарына пакінуў найбліжэйшы ягоны супрацоўнік па нялёгкім выдавецкім рамястве — не менш адыёзны Мікалай Грэч. Мікалай Іванавіч так піша пра яго: «У маладосці ён быў прыязны, востры, лагодны, абыходлівы; гэтыя якасці знікалі ў ім з кожным годам, і з кожным годам павялічвалася ў ім пачуццё зайздрасці, скнарлівасці і своекарыслівасці, заглушаючы добрыя ягоныя ўласцівасці»²⁸. Такая дзіўная, на першы погляд, эвалюцыя лёгка праецыруецца, аднак, на змены, што адбываюцца ў коле кантактаў Булгарына. Знаёмства Грэча з Булгарыным адбылося ў лютым 1820 года, пасля чаго кола кантактаў будучага выдаўца «Северной пчелы» вызначаецца выразна — гэта дзекабрысты Кандрацій Рылееў, Аляксандр Бястужаў, Гаўрыла Баценькаў, Мікалай Тургенеў, Фёдар Глінка, Аляксандр Карніловіч. Грэч і Булгарын да 1825 года таксама падзяляюць дзекабрысцкія падыходы да грамадскіх інстытутаў, у тым ліку і да літаратуры. Ужо пасля катастрофы 14 снежня 1825 года, усведамляючы магчымы наступствы сваіх крокаў, Булгарын зберажэ для нашчадкаў архіў Рылеева, будзе друкаваць Бястужава пад псеўданімам «Марлінскі», прапагандаваць забароненую камедыю Грыбаедава «Гора ад розуму», паабяцае аплачваць утрыманне сына дзекабрыста У. Штэйнгейля ў пансіянаце (выкананню гэтага абяцання перашкодзіць смерць Булгарына — пры гэтым сам сасланы ў Сібір Уладзімір Штэйнгейль, які некалі вельмі іранічна ацэньваў Булгарына-ліберала, не сумняваўся, што той стрымае дадзенае слова)²⁹.

Ёсць яшчэ адзін уражальны факт — ліст Булгарына будучаму шэфу жандараў Лявонцію Дубельту, так бы мовіць, «упаўнаважанаму ад жандармерыі» кантраляваць рускую літаратуру: «Найдабрэйшы і высакароднейшы бацька-камандзір Лявонціі Васільевіч! ... Памёр літаратурны вораг мой, Мікалай Палявой. Не хацеў ён, каб Расія любіла мяне і раскупляла мае творы, і шкодзіў мне, колькі мог, у сваім атачэнні на працягу дваццаці чатырох гадоў... Але вось яго няма, а сям'я — дзевяць чалавек дзяцей, жонка, старая нянька — без кавалка хлеба. Палявой быў карысны і дзейсны літаратар, любімы народам, таму што выйшаў з асяроддзя яго... Калі б сям'і даць пенсію, а нам дазволіць аб'явіць народную падпіску

²⁸ Цыт. па выд.: Греч Н. И. Записки о моей жизни. С. 691.

²⁹ Гл.: Штейнгейль В. М. Сочинения и письма. С. 433, 455.

на выплату даўгоў і забеспячэнне малалетніх, была б цудоўная і вялікая справа! Твораў ягоных выдаваць нельга на карысць сям’і, бо ўсе яны закантрактаваныя кнігапрадаўцамі»³⁰. (Пенсію ўдаве выдаўца «Московского телеграфа» далі, хоць Дубельт самым строгім чынам забараніў гаворыць пра гэта ў друку, «Северная пчела», зразумела, надрукавала інфармацыю пра гэтую добрую справу ўрада, ні словам не згадала, аднак, пра ролю яе ўласнага рэдактара.) Пры гэтым варта ўлічваць, што ў апошні перыяд жыцця Мікалая Палявога адносіны паміж ім і Булгарыным насамрэч былі, калі казаць далікатна, вельмі далёкія ад ідылічных³¹, што і сам Булгарын падкрэслівае ў працытаваным намі лісце.

Рылееў, Бястужаў, Палявой. Нармальнае чалавечае стаўленне да тых, каго слухна можна лічыць пакутнікамі і літаратурнымі, і палітычнымі, — да апальных літаратараў, забітых і сасланых, забароненых і пераследаваных. І ўсё гэта — на глебе «скнарлівасці, зайздасці, своекарыслівасці». Ці ўсю праўду гаворыць Грэх? Значыць, было ў асобе Булгарына нешта такое, што не толькі не адштурхоўвала ад яго прагрэсіўна мыслячых людзей, але і прыцягвала. Напрыклад, *паслядоўнасць і вернасць* сябрам, нават асуджаным у якасці дзяржаўных злачынцаў, уменне аддаць належнае літаратурнаму апаненту і канкурэнту. І самы паказальны прыклад — сяброўства Булгарына з Грыбаедавым.

Андрэй Жандр, адзін з тых людзей, каму Грыбаедаў даверыў аўтарскія спісы «Гора ад розуму», так характарызаваў гэтыя ўзаемаадносіны: «У Булгарына ... была да Грыбаедава адданасць сабакі гаспадару. ... Грыбаедаў піша яму з штаба: «Любая *Пчала*. Я ў турме. Прынясі мне такіх і такіх кніг»³². Хто не ведае, што Булгарын баязлівец страшэнны, аднак жа не насмеліўся не паслухаць загаду Грыбаедава, прыйшоў у штаб, прынёс кнігі, дрыжыць ад страху, яго адтуль ледзь не ў шыю гоняць, ён стаіць, не сыходзіць, просіць, моліць і дамогся-такі таго, што перадаў кнігі». Пакінем убаку пытанне наконт храбрасці Булгарына — у рэшце рэшт, прафесійнага вайскоўца, удзельніка трох войнаў і кавалера французскага ордэна. Баязлівец, у рэшце рэшт, не здольны *так* адказаць праціўніку, які перадаў яму выклік

³⁰ Цыт. па выд.: Сухомлинов М. И. Н. А. Полевой и его журнал «Московский телеграф» // Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению: В 2 т. СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1889. Т. 2. С. 430.

³¹ У траўні 1838 г., пад час жорсткай дэпрэсіі, М. Палявой, напрыклад, піша свайму брату Ксенафону: «Жахлівае надвор’е, дождж, сырасць зрабілі для мяне мой прыпадак гемароя, які і без таго вясноу бывае цяжэй звычайнага, надзвычай цяжкім. І ў гэты час два паскудныя ляхі Булгарын і Сянкоўскі, карыстаючыся адеутнасцю Смірдзіна, вырашылі ўсяляк мяне знішчыць». Характарыстыка «паскудных ляхаў» вельмі паказальная. І далей разгортваецца карціна сапраўднай журналісцкай вайны. — Цыт. па выд.: Записки Ксенофонта Алексеевича Полевого. СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1888. С. 426.

³² Цыт. па выд.: Смирнов Д. А. Рассказы об А. С. Грибоедове, записанные со слов его друзей // А. С. Грибоедов в воспоминаниях современников. М.: «Художественная литература», 1980. С. 223.

на дуэль: «Скажыце барону Дэльвігу, што я ў сваім жыцці бачыў больш крыві, чым ён чарнілаў»³³. Але Жандр напэўна мае рацыю, калі гаворыць пра «дрыжкі» Фадзея Венядзіктавіча ў дадзеным канкрэтным выпадку: Грыбаедаву засталася зрабіць усяго крок ад статуса перспектыўнага дыпламата да статуса дзяржаўнага злачынцы. І ён, Фадзей Булгарын, які не паспеў апраўдацца пасля службы ў напалеонаўскай арміі, цудоўна разумеў, чым рызыкуе, калі звязвае сваё імя ў вачах следчых з імем чалавека, якога пасадзілі на гаўптвахту пры Галоўным штабе па падазрэнні ў прыналежнасці да супрацьўрадавага паўстання. Тым больш што толькі перадачай кніг справа не абмежавалася: цераз Булгарына Грыбаедаў «звязваўся з асобамі, якія хадайнічалі за яго»³⁴.

Аднак ёсць яшчэ адна «лінія лёсу», якая праходзіць цераз жыццё Булгарына, — яна звязана з М. В. Гогалем. Менавіта Фадзей Венядзіктавіч зробіць пратэкцыю маладому правінцыялу, што трапіў, як і ён сам некалі, у сталіцу — без сувязяў, без уплывовых апекуноў. Па гэтай пратэкцыі будучаму аўтару «Рэвізора» прысвоіць чын калежскага рэгістратара і нават быццам бы ўладкуюць яго на працу... у III Аддзяленне, адкуль, праўда, Гогаль паспяшаецца сысці, «пры першай жа магчымасці змяняе гэтую службу, што кампраметуе яго і старанна ім утойваецца, на нейтральны дэпартамент удзелаў»³⁵. І сама творчасць Булгарына зробіць, несумненна, уплыў на творчасць Гогаля — і гогалеўскі дыдактызм, і ягоная ўвага да «маленькага» чалавека, і нават асобныя дэталі ягоных твораў будуць нагадваць чытачу булгарынскую прозу. (Настолькі выразна нагадваць, што, на думку, напрыклад, У. М. Турбіна, Дастаеўскі нават аб'яднае Гогаля і Булгарына (а таксама М. Палявога) у вобразе свайго Фамы Фаміча Апіскіна з «Сяла Сцяпанчыкава»³⁶. У сваю чаргу, адзначым, што тэкст «Падарожжа... у Беларусь» вельмі нагадвае стылістыку «Мёртвых душ»: такое адчуванне ад стылёвай эклектыкі, што гэта апублікаваныя нарэшце дарожныя нататкі Паўла Іванавіча Чычыкава — з ягонай павышанай увагай да статыстычных дадзеных, гіпертрафаванай любоўю да рознага кшталту карысных звестак і неверагоднай колькасці пералічэнняў.) Верагодна, сам Булгарын адчуваў гэтае падабенства, таму ў ягоных крытычных водгуках на гогалеўскія творы будзе заўважана непрыхаваная і незгасальная нянавісць. Нават пасля смерці Гогаля, калі ацэнка ягонай творчасці ўжо не залежала ад тагачаснай ідэйнай і

³³ Пра гісторыю дуэлі Булгарына з Дэльвігам, якая не адбылася, гл.: Вацуро В. Э. «Северные цветы»: История альманаха Дельвига — Пушкина. М.: «Книга», 1978. С. 28—30.

³⁴ Гл.: Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы. М.: «Художественная литература», 1977. С. 574—575.

³⁵ Гл.: Гиппиус В. Гоголь // Гиппиус В. Гоголь; Зеньковский В. Н. В. Гоголь. СПб.: «Logos», 1994. С. 26.

³⁶ «Калі ў аповесці, як гэта сцвярджае Юрый Тынянаў, парадзіруецца Гогаль, дык пародыя на яго ўвабрала ў сябе і пародыю на Булгарына; у вобразе Фамы Фаміча Апіскіна адбываецца наўмыснае зліццё дзвюх узаемна супрацьлеглых постацяў, двух варагуючых дзеячаў рускай літаратуры, аднолькава схільных і да нейкага ўсёпранікальнага дыдактызму, і да спрошчанага асветніцтва». — Гл.: Турбин В. Н. Два этюда о Достоевском // Бахтинский сборник-III. М.: «Лабиринт», 1997. С. 154.

камерцыйнай кан'юнктуры, ён будзе ненавідзець яго настолькі, што адмовіцца змясціць у «Северной пчеле» хоць некалькі словаў пра памерлага. Гэта нянавісць іншародца, «ляха», так і не прынятага ў якасці роўнага тымі, хто абагаўляў другога іншародца — «малароса». Гэта нянавісць мараліста, абражанага тым, які пышны прыём аказаны другому маралісту. Гэта непараўнае — але вытлумачальнае.

За што безумоўна варта асудзіць Булгарына — гэта за ягоны антысемітызм. У «Іване Выжыгіне», ва ўспамінах, у дарожных нататках Булгарын старанна падкрэслівае: калі ёсць у рускага народа вораг, то гэта габрэі, якія спойваюць яго, уцягваюць у фінансавыя махінацыі. Разам з тым ва «Успамінах» паўстае перад намі карчмар Ёсель, якому Фадзей Венядзіктавіч, чалавек прагматычны да мозгу касцей, дае найлепшую з магчымых характарыстык — «спраўны і паслужлівы». Дзіцячыя ўспаміны Булгарына пазбаўлены антысемітызму — верагодна, таму, што «габрэйскае пытанне» для той атмасферы, у якой рос будучы пісьменнік, было проста неактуальным. Ягоны бацька загадвае адлупцаваць габрэя, але не таму, што той габрэй, а таму, што Булгарын-старэйшы лічыць сябе абражаным. І князь Радзівіл заступаецца за пабітага, бо лічыць, што таго пакаралі несправядліва. Для гэтых людзей, людзей булгарынскага дзяцінства, не існуе нацыянальнага пытання — ім важнае пытанне юрыдычнай абгрунтаванасці дзеяння.

Тады адкуль узялося негатыўнае стаўленне да габрэяў ужо дарослага Фадзея Булгарына? Чаму хлопчык, які з шчырай цеплынёй (на якую толькі ён яшчэ здольны) згадвае пра карчмара Ёселя, пачынае ўжываць тыя яўна антысеміцкія пасажы, што сустракаюцца і ў ягоных раманах, і ў нарысах? Насмелімся выказаць наступнае дапушчэнне. Для ўласна беларускай шляхты габрэі складалі натуральную частку іх штодзённага побыту, частку жыцця. У іх бачылі перш за ўсё людзей і ацэньвалі як людзей: дрэнны — добры, лагодны — злы. (У кожным разе, здзіўленне маленькага Тадэвуша тым, што бываюць добрыя рускія, больш шчырае, чым усе антысеміцкія інвектывы.) Але і раман, і іншыя надрукаваныя ў гэтым томе творы, напісаны ў другі перыяд жыцця Булгарына — пецяярбургскі. І тут ужо (з ваўкамі жыць — па-воўчы выць), у атачэнні чыноўнікаў і жандараў, учора яшчэ цывілізаваны польскі юнак, затым бравы французскі капітан, а цяпер літаратар і журналіст падхоплівае ўсе грамадскія хваробы, уласцівыя для расійскай сталіцы той эпохі. У тым ліку і антысемітызм. Можна было б, вядома, выкінуць гэтыя старонкі і зрабіць выгляд, што Булгарын — амаль інтэрнацыяналіст. Але выкідаць старонкі з мінулага — і свайго, і чужога — бессэнсоўна.

Пра сваю радзіму Фадзей Венядзіктавіч не забываў ніколі. Падзеі ў Царстве Польскім (у гэтае напалову аўтаномнае нацыянальна-тэрытарыяльнае ўтварэнне ўвайшлі землі Рэчы Паспалітай, што адышлі да Расіі) знаходзілі сваё сталае адлюстраванне на старонках «Севернай пчелы» — і ў палітычнай публіцыстыцы (тут, зразумела, выдавец і рэдактар газеты быў найменш свабодны ў сродках дэманстрацыі сваёй пазіцыі), і ў спробах

знаёміць расійскіх чытачоў з навінкамі польскай літаратуры (у тым ліку і творах нараджэнцаў Беларусі, для якіх польская мова была ў гэты час асноўнай літаратурнай мовай). Памятаў ён пра землякоў і тады, калі пісаў аналітычныя запіскі на заказ тайнай паліцыі. Напрыклад, ва ўжо згаданай намі запісцы «Сёе-тое пра Царскасельскі ліцэй і пра ягоны дух» ён падрабязна спыняецца на скандале, які меў катастрафічныя наступствы для ўсёй педагагічнай сістэмы, створанай пры Чартарыйскім: «Некалькі гадоў назад выхаванец Віленскай гімназіі, Плятэр, напісаў на дошцы: *Vivat, няхай жыве Канстытуцыя 3 траўня!* У Расіі гэта выйшла б за межы звыклага парадку рэчаў, але ў Польшчы, дзе кожны памятае папярэдні стан рэчаў і разважае пра яго, справа гэтая сама па сабе не была дзіўнаю. Калі ўзяліся папраўляць, сапсавалі справу...»³⁷ Булгарын не нагадвае, чым менавіта і якая «справа» была сапсавана, аднак і адрасат запіскі, і яе аўтар добра памятаюць, што сам Плятэр і ягоныя сябры былі сасланы, што, зразумела, зусім не дадало сімпатыі расійскай палітыцы ў вачах палякаў. Паказальна, што, прыводзячы гэты прыклад, Булгарын далей рэкамендуе вярнуцца да выключна педагагічных метадаў вырашэння польскай праблемы, гэта значыць, карыстаецца, па сутнасці, тымі ж аргументамі, якія прыводзіў некалі князь Чартарыйскі, чыя сістэма ўжо адхілена расійскімі ўладамі. Булгарын не хоча расправы над польскімі патрыётамі, адсюль яўнае супрацьпастаўленне «небяспечнага» царскасельскага духу і «бяскрыўднага» віленскага.

Вядома і іншае. Сваёй пазіцыі па «польскім пытанні» Булгарын не хаваў, хоць даследчыкі трактавалі гэта, зыходзячы з свайго агульнага стаўлення да асобы Булгарына. Напрыклад, І. М. Троіцкі сцвярджае, што «ў 1846 годзе, *на недаглядзе Булгарына* (вылучана намі. — А. Ф.), у «Северной пчеле» была надрукавана балада графіні Растапчыной «Гвалтоўны шлюб», у якой паказваліся адносіны паміж Расіяй і Польшчай³⁸. «Гнеўныя радкі» гэтай балады не страцілі сваёй надзённасці і сёння:

Он говорит мне запрещает
На языке моем родном,
Знаменоваться мне мешает
Моим наследственным гербом;
Не смею перед ним гордиться
Старинным именем моим
И предков храмам вековым,
Как предки славные, молиться...
Иной устав принуждена
Принять несчастная жена³⁹.

³⁷ Цыт. па выд.: Модзалевский Б. Л. Пушкин под тайным надзором. СПб.: «Парфенон». 1922. С. 25.

³⁸ Троцкий И. М. III Отделение при Николае I. 1990. С. 47.

³⁹ Цыт. па выд.: Ростопчина Е. П. Талисман: Избранная лирика. Драма. Документы, письма, воспоминания. М.: «Московский рабочий», 1987. С. 111.

Наўрад ці з'яўленне падобнага верша, які сапраўды вельмі востра ўспрымаўся нават праз пятнаццаць гадоў пасля дэманстратыўна жорсткага задушэння апошняга буйнога паўстання польска-беларускай шляхты, на старонках афіцыйнай, хоць і прыватнай газеты можна растлумачыць «недаглядам» яе галоўнага рэдактара. У Булгарына быў вельмі добра развіты інстынкт самазахавання, так што, цалкам верагодна, ён проста ўзважыў магчымыя наступствы і палічыў іх недастаткова важкімі. І публікацыяй балады Е. П. Растапчыной, на нашу думку, ён «адзначыў» сумны юбілей «канчатковага далучэння» Польшчы да Расіі і яшчэ раз пазначыў сваю пазіцыю. Гэта для яго было раўназначна пушкінскаму «Я гимны прежние пою».

Але ён сам пры гэтым ужо не быў ранейшым. У дачыненні да Польшчы і палякаў, верагодна, быў, у дачыненні да тых, хто загінуў або быў сасланы, — несумненна. Аднак барацьба за самазахаванне прывяла Булгарына да сумнага фіналу. Ягоная газета чыталася, але яго самога ненавідзелі, ім пагарджалі, ягоныя творы разыходзіліся тысячнымі накладамі, але крытыка не шкадавала чорнай фарбы для таго, каб зменшыць ягоны ўплыў. Дзякуючы кроку, зробленаму — свядома ці несвядома — А. Х. Бенкендорфам, інфармацыя пра супрацоўніцтва рэдактара «Северной пчелы» шырока распаўсюдзілася ў грамадстве і стала для новага пакалення асновай булгарынскай рэпутацыі. У эпіграме М. Ф. Паўлава, напрыклад, ён паўстае ў абліччы магільнага чарвяка, які тлусце на парэштках геніяў:

Все те ж и Пушкин, и Крылов,
Хоть ест их червь по воле Бога;
Не лобызай же мертвецов —
И без тебя у них вас много!⁴⁰

Эпіграма яўна несправядлівая. І Пушкін адрасаваў Булгарыну не толькі эпіграмы, але і лісты-падзякі, ён нават абедаяў у яго некалькі разоў; і Крылова Булгарын пры жыцці абараняў ад крытыкі Вяземскага, які ўпарта аддаваў лаўры першага рускага байкапісца не яму, а І. І. Дзмітрыеву. На Рылеева або Бястужава, праўда, Булгарын нават у мэтах самаабароны спаслацца не мог, бо ў гэтым выпадку яму давялося б спаслацца на дзяржаўных злачынцаў. Ягоную блізкасць да Грыбаедава прызнавалі, аднак тлумачылі гэты факт дзівацтвам геніяльнага аўтара «Гора ад розуму». Ягонай крытыкай ганарыліся, як баявым ордэнам: пушчаная ім характарыстыка эпігонаў Гогаля — «натуральная школа», ахвотна падхопленая В. Р. Бялінскім, нават стала афіцыйнай назвай рускага рэалізму 40-х гадоў.

Для людзей 20-х гадоў Булгарын быў чалавекам з іншага часу — больш позняга, больш праявінага. Верагодна, ён смяяўся, калі атрымаў ад ніцавокага і вельмі мірнага Дэльвіга выклік на дуэль. Ён мог дазволіць сабе адмовіцца ад дуэлі, таму што кіраваўся іншым кодэксам маральных правілаў: калі штодзень змагаешся за выжыванне, глупствам здаецца выпадковасць,

⁴⁰ Цыт. па выд.: Павлов Н. Ф. Сочинения. М.: «Советская Россия», 1985. С. 239.

волі якой падпарадкуешся, калі выходзіш на дуэль. У пушкінскую эпоху булгарынскі прагматызм усё яшчэ быў анахранічным, асацыяваўся з філістэрствам, з мяшчанствам. Але нават калі настаў «жалезны век» разліку, Булгарын не зрабіўся «сваім». Ні для кога. Вядома, напрыклад, што «Іван Выжыгін» стаў любімым раманам Мікалая І. Аднак самога Булгарына імператар адкрыта не любіў. Гэта была іншая нелюбоў, чым, напрыклад, негатыўнае стаўленне цара да Лермантава: у Лермантаве расійскі самадзержац адчуваў прыхаваную апазіцыйную сілу, якая супрацьстаіць уладзе; Булгарыным жа ён грэбаваў, як грэбуюць анучай, якой выціраюць падлогу.

У барацьбе з уласным мінулым за ўласную будучыню прайшло амаль дваццаць гадоў — дваццаць гадоў панавання на газетным і часопісным рынку, дваццаць гадоў няспыннага камерцыйнага поспеху. Фадзей Венядзіктавіч даслужыўся да цывільнага генерала, быў узнагароджаны медалём, адзначаны некалькімі асабістымі ўзнагародамі імператара. Службу ў напалеонаўскіх войсках яму велікадушна даравалі. Можна было спакойна жыць. Але спакою не было. Верагодна, па начах рэдактару першай рускай штодзённай газеты, які адышоў ад спраў, сніліся сяброўскія бяседы з тымі, каго ўжо не было ў жывых або на свабодзе. Днём ад гэтага рабілася яшчэ больш маркотна.

На старасці гадоў Булгарын канчаткова пакінуў Пецяярбург і назусім пераехаў у свой «сумленна набыты маёнтак» Карлава, размешчаны каля Дэрпта (Тарту). Туды амаль не далятала лаянка. Ён сядзеў у цішыні сваёй вялізнай бібліятэкі, абкладзены кнігамі з дароўнымі надпісамі амаль усіх — славуных і невядомых — аўтараў, якія цешылі сябе надзеяй быць адзначанымі на старонках булгарынскай «Пчелы». Ён так і не адважыўся давесці да канца свае мемуары. Можа, таму што баяўся сказаць усю праўду «пра час і пра сябе». А можа, ён баяўся зусім іншага — таго, што яму давядзецца хлусіць. І калі ён памёр у Карлаве 1 верасня 1859 года, амаль ніхто, акрамя самых блізкіх, яго ўжо не шкадаваў. «Северная пчела» перастала выходзіць, кнігі — перавыдавацца. Да канца стагоддзя ў часопісах будуць друкавацца ўспаміны пра яго, аднак усё радзей і радзей. А калі на мяжы стагоддзяў пачнуць друкаваць тэксты ягоных запісак у Ш Аддзяленне, у булгарынскай рэпутацыі ўжо ніхто не насмеліцца сумнявацца.

Засталося імя — як таўро, выпаленае на плячы. Аднак засталіся і кнігі. Цяпер, калі ідэалагічны ціск «агульнапрынятых рэпутацый і пунктаў гледжання» ўжо не так моцна ўплывае на выдавецкую палітыку, Булгарына хоць зрэдку, але пачынаюць друкаваць. Хочацца спадзявацца, што — і чытаць.

У рэтраспектыве Ф. В. Булгарын як літаратар паўстае перад намі ў некалькіх іпастасях. Ён — аўтар «нораваапісальных» раманаў, якія генетычна ўзыходзяць адначасова да пікарэскі, круцельскага рамана і рамана асветніцкага; аўтар гістарычных раманаў, у якіх ён выступае пераемнікам

Вальтэра Скота; мемуарыст, чые ўспаміны пра А. С. Грыбаедава ўваходзяць у пералік найважнейшых першакрыніц; нарэшце, ён выдавец шэрага літаратурных часопісаў і альманахаў. З прафесійных пісьменнікаў і журналістаў сваёй эпохі ён найбольш удачлівы, найбольш чытаны: чытацкі поспех ягонага «Івана Выжыгіна» можа быць параўнаны толькі з поспехам пушкінскага «Бахчысарайскага фантана» — і па агульным накладзе, і па колькасці прыжыццёвых перавыданняў. Сучасным даследчыкам застаецца толькі варажыць, «дзякуючы чаму графаману Булгарыну ўдалося намацаць свой чытацкі пласт у сучасным яму грамадстве і заваяваць яго, гэты пласт?»⁴¹ Ці толькі ў тым справа, што Фадзей Венядзіктавіч — літаратар, «ласы на ўсё моднае, на ўсё, што знаходзіла попыт у публікі»⁴²?

Канцэптуальна Булгарын сфармуляваў сваё аўтарскае credo ў прадмове да рамана «Іван Выжыгін», напісанай у форме ліста да графа А. А. Закрэўскага: «Любіць айчыну — значыць жадаць ёй добра. Жадаць добра ёсць тое ж, што жадаць выкаранення злоўжыванняў, забабонаў і дрэнных звычаяў і ўкаранення добрых нормаў і асветы. Бывае шмат выпадкаў, дзе законы не могуць мець уплыву на норавы. Добранамерная сатыра садзейнічае ўдасканаленню маралі, выяўляючы заганы і дзівацтвы ў іх сапраўдным выглядзе і паказваючы ў сваім чараўнічым люстэрку, чаго трэба пазбягаць і чаго прытрымлівацца»^{43 44}.

Першая частка прыведзенай намі вышэй цытаты ўяўляе сабою ні што іншае, як этычную аўтарскую праграму, якую паслядоўна ператвараў у жыццё беларус Тадэвуш Булгарын, які пасля паразы Напалеона, у войсках якога ён змагаўся супраць Расіі, знайшоў у Расіі другую радзіму. Менавіта гэтым, на наш погляд, шмат у чым былі абгрунтаваны ягоныя жанравыя і стылёвыя прыхільнасці і, як мы перакананымся крыху пазней, літаратурныя паводзіны ў цэлым.

Па-першае, сам любімы Булгарыным жанр рамана з сучаснага жыцця замацаваны ў грамадскай свядомасці эпохі за «пакорлівай прозай», і ў гэтым адно з ягоных адрозненняў ад аповесці (вершаваныя «аповесці» ў гэты перыяд ствараюцца Пушкіным, Баратынскім, Азнабішыным, Падалінскім). Першы з ягоных раманаў пішацца ў 1825 — 1828 гадах. Гэта раман «Іван Выжыгін», прысвечаны жыццю правінцыйных нізоў, — самая што ні на ёсць

⁴¹ Гл.: Янов А. Л. Загадка Фаддея Булгарина (Социально-исторический очерк) // Вопросы литературы. 1991. Сентябрь — октябрь. С. 99.

⁴² Исаков С. Г. О ливонской теме в русской литературе 1820 — 1830-х годов // Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 98. Труды по русской и славянской филологии. III. Тарту: ТГУ, 1960. С. 171.

⁴³ Параўн. з характарыстыкай, якую даў Булгарын незадоўга да паўстання дзекабрыстаў рылееўскім «Думам»: «Любоў да айчыны і чысцейшая маральнасць ёсць вызначальныя рысы гэтага твора» (курсіў наш. — А. Ф.) — Цыт. па газ.: Северная пчела. 1825. 26 марта. Як бачым, крытэрыў «маральнасці» застаецца для Булгарына дзейным і ў іншую эпоху.

⁴⁴ Цыт. па выд.: Булгарин Ф. В. Сочинения. М.: «Современник», 1990. С. 24—25.

«смирная проза» (А. Пушкін). Першы булгарынскі раман абсалютна традыцыйны для рускай літаратуры XVIII стагоддзя, пачынаючы ад фавулы — гісторыі героя, які пад час сталення праходзіць цераз многія спакусы, але становіцца ў канцы рамана тым, каго прынята называць «годным членам грамадства». Чытач чакае ад рамана займальнасці, і ягоную ўвагу паступова «займаюць» паказам правінцыйнага разгулу, гісторыі кахання маладых людзей, на шлюб якіх не даюць згоды яе бацькі, габрэйскай карчмы, прытону гульцоў, кіргізкай арды, венецыянскага карнавалу і канстанцінопальскага базару. Пры гэтым чытач разам з героем выслухвае гісторыі-споведзі іншых персанажаў. Героі носяць «красамоўныя» імёны, што традыцыйна ўжо для класіцызму і эпохі Асветы: нягоднік у рамане — Грабілін, юрыст — Законенка, гаспадыня прытону для гульцоў — Штосіна (ад назвы картачнай гульні «штос»), каханак-афіцэр — Мілавідзін, бандыт-забойца — Ножаў і г.д. Адначасова праходзіць лінія выкрыцця нораваў, прычым у поўнай адпаведнасці з традыцыйнай асветніцкага рамана мярзотнасці цывілізацыі паказваюцца або вачыма нявіннага падлетка, або вачыма «натуральнага чалавека», у ролі якога — таксама традыцыйна — выступае прыхадзень з усходу, «кіргізскі філосаф» Арсалан-султан⁴⁵. Перад намі — набор штампаў, матываў і сітуацый, знаёмых чытачу ад пачатку. Прычым чытачу як адукаванаму, так і прадстаўніку сацыяльных «нізоў», паколькі ў якасці папярэднікаў Булгарына ў дадзеным выпадку можна назваць Вальтэра (аўтара «Кандыда» і «Прастадушнага»), Лесажа (першапачатковы падзагаловак першага булгарынскага рамана — «Рускі Жыль-Блас»), а таксама Васілія Нарэжнага, Міхаіла Чулкова, Мацвея Камарова, аўтараў шматлікіх авантурных раманаў куды больш нізкай літаратурнай якасці і менш арыгінальных, якія, аднак, нягледзячы на гэта, разыходзіліся па расійскай глыбінцы тысячамі асобнікаў, што само па сабе было паказчыкам рэальнай папулярнасці.

Варта звярнуць увагу, што працу над раманам Булгарын пачынае ў той перыяд свайго жыцця, калі ідэалагічна ён блізкі да дзекабрыстаў, супрацоўнічае з К. Ф. Рылеевым і А. А. Бястужавым, якія выдаюць «Полярную звезду», і завяршае раман пасля паразы снежаньскага паўстання. Прычым таксама шчыра, як ён пераконваў у сваёй адданасці пакутнікаў 14 снежня, ён будзе пераконваць у сваёй адданасці і іх катаў. І як у рылееўскіх «Думах» ён адзначаў перш за ўсё «найчысцейшую маральнасць», так усяго годам пазней ён будзе пісаць фактычнаму кіраўніку III Адзялення М. фон Фоку: «Ніхто ў цэлай Расіі не турбуецца пра тое, каб давесці самаму шматлікаму саслоўю, сялянам, паняцці пра іх абавязкі да гасудара, абавязкі, ад якіх залежыць грамадскае дабро і спакой. Такую вялізную і неадукаваную масу народа цяжка заўсёды ўтрымліваць адною сілаю ў межах абавязку. Патрэбна дзейнічаць на іх *маральна*»⁴⁶. А. Рэйтблат, які шмат зрабіў для

⁴⁵ Булгарин Ф. В. Сочинения. С. 121.

⁴⁶ Цыт. па выд.: [Булгарин В. Ф.] Докладные записки и письма в III Отделение. С. 105.

прыцягнення ўвагі да постаці Булгарына, лічыць, што «Булгарын — гэта, бадай, першы ў рускай літаратуры выпадак апісанага Дж. Оруэлам дваядумства, калі стала думаецца адно, а гаворыцца або пішацца, з той ці іншай мэтай, — іншае»⁴⁷.

Пры гэтым даследчык лічыць, што ў душы Булгарын застаўся ранейшым — хаўруснікам Бястужава і Рылеева, а ў штодзённым літаратурным і грамадскім жыцці быў змушаны дваядушнічаць, ісці на службу ўраду. Справа ж, на наш погляд, была больш складаная.

Для Булгарына існуюць чатыры групы чытацкай аўдыторыі (чатыры ўзроўні грамадства): «Знатныя і багатыя людзі... Сярэдні стан. Ён складаецца ў нас з а) заможных дваранаў, якія знаходзяцца на службе, і памешчыкаў, якія жывуць у вёсках; б) з бедных дваранаў, выхаваных у казённых установах; в) з грамадзянскіх чыноўнікаў і ўсіх тых, каго мы называем прыказнымі; г) з багатых купцоў, заводчыкаў і нават мяшчанаў. Гэты стан самы шматлікі, ён утварыўся і ўтвараецца пераважна сам сабою, праз чытанне і пашырэнне ідэй, ён складае так званую рускую публіку. ...Ніжні стан. Ён заключае ў сабе дробных пад'ячых, пісьменных сялянаў і мяшчанаў, вясковых святароў і ўвогуле царкоўнікаў і важны клас раскольнікаў»⁴⁸. Да чацвёртай групы ён залічае чытачоў-прафесіяналаў — вучоных і літаратараў⁴⁹.

Булгарын як практык і тэарэтык літаратурнай справы — дзіця XVIII стагоддзя. Ён *асветнік* у літаральным сэнсе гэтага слова. Невыпадкова адным з галоўных крытэрыяў сапраўднай таленавітасці, узорам якой, на думку Булгарына, з'яўляўся А. Грыбаедаў, для яго на працягу ўсяго літаратурнага шляху заставалася адукаванасць аўтара⁵⁰. Першую і чацвёртую з вылучаных ім чытацкіх груп асвечваць не мела сэнсу, бо яны «асвечаныя» па вызначэнні. Трэцюю групу, якую Булгарын называе «ніжнім станам», Фадзей Венядзіктавіч проста не ведае — дакладней, ведае не так добра, як іншыя. Але група другая, што з'яўляецца для яго «публікай», у няменшай ступені

⁴⁷ Рейтблат А. И. Видок Фиглярин (К истории одной литературной репутации) // Вопросы литературы. 1990. Март. С. 87.

⁴⁸ Цыт. па выд.: Булгарин Ф. В. О цензуре в России и о книгопечатании вообще // Русская старина. 1900. № 9. С. 581—582.

⁴⁹ Падобная сацыяльная дыферэнцыяцыя чытацкай аўдыторыі да Булгарына практычна нікім з прафесійных літаратараў не разглядалася. А. Янаў адзначае, што ў параўнанні з падыходамі, напрыклад, «любамудраў», або славянафілаў «сацыяльная стратэгія Булгарына значна больш багатая элементамі». — Гл.: Янов А. Л. Загадка Фаддея Булгарна (социально-исторический очерк) // Вопросы литературы. 1991. Сентябрь — октябрь. С. 113.

⁵⁰ Напр., у канцэптуальна важным для Булгарына памфлеце «Літаратурныя здані» Архіп Фадзеіч (ягонымі вуснамі гаворыць сам Фадзей Венядзіктавіч) і Таланцін (А. Грыбаедаў) зведваюць нападкі з боку Фіялкіна (В. А. Жукоўскі), Лянцаева (А. Дэльвіг), Боркіна (Б. М. Фёдараў) і Невучынскага (Я. А. Баратынскага) менавіта за тое, што яны адстойваюць неабходнасць для літаратара атрымаць ґрунтоўную адукацыю: «Вы вінаватыя, — гаворыць Боркін аўтару, — таму што паклікалі ў наша грамадства людзей, якія гавораць, што *трэба вучыцца*. Гэта дзёрзкасць!» — Цыт. па выд.: Булгарин Ф. В. Сочинения. С. 666.

патрабуе асветы, таго, што прыўлашчыла сабе «першае саслоўе» — вышэйшы свет, арыстакратыя.

Булгарын быў сведкам і актыўным удзельнікам двух спробаў перабудаваць свет: ён быў удзельнікам напалеонаўскіх паходаў і першых дзекабрысцкіх таварыстваў. Першыя былі «пачаткам царавання новых натабляў»⁵¹, гэта значыць буржуа, дробных уласнікаў-набытчыкаў, якія імкнуліся стаць упоравень з буйнымі ўласнікамі, чыё багацце з'яўляецца спадчынным. Вялізная неасвечаная маса стала рухальнікам тэрору і затым, калі страціла веру ў ягоную эфектыўнасць, скіравала сваю агрэсію за гістарычныя межы панавання ўласнай нацыі — вылучыла з свайго асяроддзя дыктатара Банапарты, які пачаў заваёўніцкія войны. Дзекабрысцкія ж таварыствы былі спробай асвечаных адзіночак прыйсці да ўлады, каб пасля гэтага адукаваць масу і рэалізаваць усё тую ж асветніцкую утопію. І тое, і іншае пацярпела паразу. Патрэбна адукаваць чалавечую масу, «публіку», падрыхтаваць яе да адэкватнага ўспрымання дэмакратычных пераўтварэнняў грамадства і дзяржавы, і толькі пасля гэтага магчыма перабудова свету.

Менавіта да такіх высноваў, на наш погляд, прыходзіць Булгарын. У сваёй пасляснежаньскай творчасці ён звяртаецца да той самай сацыяльнай групы, таго ж чытацкага пласта, што і да 14 снежня. Невыпадкава ў яго зберагаецца архіў К. Рылеева, аўтарскі спісак камедыі А. Грыбаедава. Для яго гэта не толькі памяць пра сяброў, але і бясцэнныя ўзоры літаратурнай творчасці: іх асветніцкі пафас аднавектарна скіраваны. Але, у адрозненне ад дарагіх яго наму сэрцу нябожчыкаў, Фадзей Венядзіктавіч значна больш прагматычны і «прафесійны»: для здзяйснення сваёй асветніцкай праграмы ён выкарыстоўвае тыя рэальныя ўмовы, у якіх жыве і працуе. Імператар Мікалай I, напалоханы паўстаннем ваеннай арыстакратыі, якім суправаджалася ягонае ўзыходжанне на трон, заканамерна звяртае ўвагу на неабходнасць узмацнення «служылага» элемента — «асабістых дваранаў» перш за ўсё, гэта значыць людзей, усім абавязаных дзяржаўнай службе і цалкам залежных ад волі начальства; яны не маюць іншай уласнасці, акрамя нажытай на дзяржаўнай службе. Новыя дваране — выхадцы з чыноўнікаў, унтэр-афіцэраў — з'яўляліся найбольш надзейным апірышчам трона, але адначасова менавіта яны складаюць большасць той «публікі», да якой звяртаецца пісьменнік і журналіст Булгарын са сваёй асветніцкай праграмай. Свой грамадзянскі і літаратурны абавязак Фадзей Венядзіктавіч бачыць у служэнні дзяржаве і публіцы. «Ворагі» ж публікі, якія грэбуюць яе меркаваннем, — адначасова ворагі літаратара, які ёй служыць.

І тут узнікае любімы кожным сатрыкам, якім па прыродзе сваёй творчасці з'яўляецца і Булгарын, прыём «негатыўнага ўзору». Булгарынская «публіка» — аналаг таго, што ў Германіі называлася «філістэрамі». Прыгадаем, што «рамантычны герой» з'яўляецца ў літаратуры перш за ўсё як станоўчы тып, які супрацьстаіць філістэрскаму асяроддзю, «натоўпу». Такімі

⁵¹ Гл.: Тюлар Ж. Наполеон, или Миф о «спасителе». М.: «Молодая гвардия», 1996. С. 198. ЖЗЛ.

былі ў большасці сваёй героі Байрана і Гофмана. Але, як піша выдатны тэарэтык рамантызму Жан-Поль, «якраз найцудоўнейшая кветка рамантыкі асуджана звездаць жахлівы лёс — быць па-зверску абмацанай, абскубанай і растаптанай тым самым натоўпам, які сядзіць і карае натоўп, які піша, для натоўпу, які чытае»⁵². «Натоўп, які чытае», павінен атрымаць і атрымлівае «негатыўны ўзор» у форме найбольш рамантычнага жанру эпохі — гістарычнага рамана, аўтарам якога і робіцца свядомы выказнік ідэалогіі гэтага натоўпу — Булгарын. Мы маем на ўвазе раман «Дзімітрый Самазванец». Як сцвярджае сучасны даследчык, «Булгарын адмовіўся ад прыёмаў Скота або не здолеў імі пакарыстацца і зрабіў свайго Самазванца рамантычным героем байранаўскага тыпу, і рамантычныя штампы пераважаюць у ягоным выяўленні»⁵³.

Справа не ў тым, што Булгарын авалодаў прыёмамі «шатландскага чарадзея» горш, чым, скажам, І. І. Лажэчнікаў або М. М. Загоскін. На наш погляд, гэта было пытанне прынцыповае. Ствары Булгарын свайго Дзімітрыя ў поўнай адпаведнасці з традыцыяй Вальтэра Скота нейкім гістарычным папярэднікам Уэверлі з аднайменнага рамана або Генры Мортана з «Пурытанаў», і ён дасягнуў бы проста супрацьлеглага эфекту: злачынны самазванец, разбуральнік Айчыны мог бы ў гэтым выпадку лёгка здабыць чытацкія сімпатыі. А байранічны герой — у булгарынскім рамане гэта Ілжэдзімітрый — Іваніцкі, безумоўна, на думку аўтара, будзе антыпатычны публіцы па прычыне сваёй фанабэрыстасці, грэблівасці да навакольных людзей. І вядомы канфлікт паміж Пушкіным і Булгарыным з нагоды «Барыса Гадунова» і «Дзімітрыя Самазванца» мае яшчэ адзін ракурс: пушкінскі Самазванец, па сутнасці, сімпатычны герой, якраз блізкі вальтэрскотаўскім. Булгарынскі ж ліхадзей нашмат бліжэй да аднайменнага персанажа з трагедыі А. П. Сумарокава, які шчыра шкадаваў перад смерцю, што разам з ім не гіне «ўвесь Сусвет».

Пераследуючы тую ж мэту развянчання рамантычнага героя, Булгарын стварае і другі свой гістарычны раман — «Мазепа». Не выпадкова выбіраецца сюжэт, ужо апрацаваны Байранам і Пушкіным (у «Палтаве»). У прадмове да «Мазепы» наўпрост на гэта ўказваецца: «Лорд Байран і А. С. Пушкін пакарысталіся лепшымі эпіздамі з жыцця Мазепы: рамантычным каханнем ягоным у юнацтве і ў старасці, з займальнымі і жахлівымі наступствамі гэтай неўтаймаванай жарсці... Я абмежаваўся палітычным характарам Мазепы...»⁵⁴ Але крыху вышэй у той самай прадмове Булгарын

⁵² Цыт. па выд.: Жан-Поль. Приготовительная школа эстетика. М.: «Искусство», 1981. С. 127.

⁵³ Альтшуллер М. Г. Эпоха Вальтера Скотта в России: Исторический роман 1830-х годов. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1996. С. 113—114.

⁵⁴ Цыт. па выд.: Булгарин Ф. В. Сочинения. С. 396. Булгарын не згадвае яшчэ аднаго літаратурнага папярэдніка — свайго сябра К. Рылеева, якім «Мазепа паказаны палымным украінскім патрыётам, чые ўмелыя, але не зусім разборлівыя сродкі супрацьпаставіць Пятра I і Карла XII дзеля зберажэння рэшткаў аўтаноміі сваёй роднай краіны адлюстраваны як угрунтаваныя на законных і высакародных падставах». Але паэма Рылеева «Вайнароўскі» існуе ў чытацкай свядомасці эпохі як больш актуальны твор, чым пушкінская

агаворваецца: «У рамане я зрабіў спробу *накрэсліць характар Мазепы* так, як я зразумеў яго паводле гісторыі і паводле паданняў. Мазепа быў адным з самых разумных і вучоных вяльможаў свайго часу, і, каб быць вялікім чалавекам, яму не хапала толькі — дабрадзеянасці! Без яе не зрабілі яго шчаслівым розум, вучонасць, пашана, багацце і ўлада. Вось *тэма* майго рамана!» (Курсіў Булгарына. — *А. Ф.*)⁵⁵ Гістарычны раман Булгарына, дэклараваны ім як палітычны, з'яўляецца адначасова і раманам нораваапісальным. І ў гэтым Булгарын застаецца верным сабе: любы ягоны літаратурны твор ставіць сваёй канцавою мэтай сцвярдзенне дабрадзеянасці ў чытацкай свядомасці і ўдасканаленне такім чынам чалавечай асобы. Пры гэтым «дабрадзеянасць» у разуменні Булгарына — нейкі сплаў якасцяў «добрапрыстойнага абывацеля», «філістэра», з аднаго боку, і «грамадзяніна», адданага Айчыне, з другога.

Калі зыходзіць з названых намі прычынаў, можна ўмоўна вызначыць тып узаемаадносін Булгарына з чытацкай публікай як «дэмакратычны». Асноўнымі рысамі гэтага тыпу мы назвалі б наступныя:

1. Прынцыповая падтрымка аўтарам паноўных у на той час ідэйных плыняў.
2. Свядомая ўстаноўка на пашырэнне чытацкай аўдыторыі, якая выяўляецца ў такім выбары сродкаў адлюстравання рэчаіснасці, пры якім эстэтыка твора ўтрымлівае найменшую колькасць нязвыкллага. (Эстэтыка штампа.)
3. Выбар тэмаў, якія максімальна аб'ядналі б чытацкую аўдыторыю; напрыклад, мінулае айчыны, маральнае ўдасканаленне асобы, але не прафесійна-літаратурныя або ідэйна-палітычныя тэмы, што хвалююць пераважна прафесійную аўдыторыю.

Галоўнае адрозненне «літаратурных дэмакратаў», лідэрам якіх лічыў сябе Фадзей Венядзіктавіч, ад «літаратурных арыстакратаў», што згуртаваліся вакол Пушкіна, якраз і заключаецца ў іх гатоўнасці ісці ў нагу з чытацкай масай і задаволіць яе запатрабаванні, як ідэйныя, так і эстэтычныя. І розніца паміж Булгарыным як вядучым тэарэтыкам і практыкам «ахоўна-дэмакратычнага лагера» і якім-небудзь Р. М. Зотавым, шараговым ягоным прадстаўніком, заключаецца толькі ў тым, што для Зотава чытацкі поспех ёсць канцавая мэта ягонай літаратурнай дзейнасці, якая выяўляецца ў фінансавым абагачэнні, а Булгарын лічыць яго сродкам распаўсюджвання

«Палтава». Гл.: О'Мара П. К. Ф. Рылеев. Политическая биография поэта-декабриста. М.: «Прогресс», 1989. С. 197—198. На наш погляд, вартае ўвагі і тое, што пры паказе «палітычнага характару» Мазепы Булгарын папракае яго толькі ў адсутнасці дабрадзеянасці — ён не ставіць яму ў віну, скажам, «зраду» пятроўскай Расіі. Украіна, як і Беларусь, радзіма Булгарына, таксама ўваходзіла на правах аўтаноміі ў склад Рэчы Паспалітай, і гэтая аўтаномія была ліквідавана якраз у выніку падпісання гетманам Хмяльніцкім Пераяслаўскіх пагадненняў.

⁵⁵ Булгарин Ф. В. Сочинения. С. 369.

ідэй, якія ён спавядае (усё той жа дабрадзейнасці) і велічна «прымае» матэрыяльныя даброты, што спадарожнічаюць поспеху, як ўзнагароду за працу на дзяржаўнай і грамадскай ніве.

І тут узнікае адна парадаксальная, здавалася б, у дачыненні да Булгарына тэма — тэма дыялога з чытачом. Парадаксальная таму, што сама па сабе ўстаноўка на дыялог узнікае тады, калі ёсць розніца ў пазіцыях, але ніяк не ў выпадку супадзення пазіцый аўтара і чытача, якое ў наяўнасці, калі мы гаворым пра Булгарына. Гэтая тэма ў дачыненні да Фадзея Венядзіктавіча мае на ўвазе яшчэ аднаго ўдзельніка паўсталай калізіі — Пушкіна. Як вядома, у 20-я — пачатку 30-х гадоў Пушкін уступае ў дыялог з масавым чытачом, адстойваючы сваю новую эстэтычную праграму. Гэта звязана з працай паэта над раманам у вершах «Яўгеній Анегін»⁵⁶. Адначасова з гэтым Булгарын пачынае выпускаць першую масавую расійскую газету — «Северную пчелу». Тэкст «Яўгенія Анегіна» ўяўляе сабою зафіксаваную на паперы гісторыю палемікі паэта з чытацкай аўдыторыяй. Пры гэтым мірны характар расстання аўтара і чытача ў «Анегіне» не змякчае горычы паразы аўтара, які не здолеў падпарадкаваць сабе чытацкую волю, але і не захацеў падпарадкавацца волі пераможцы. У сваю чаргу, менавіта 1826–1837 гады робяцца гадамі росквіту (у першую чаргу камерцыйнага) булгарынскіх выданняў, гэтыя раманы ці перыядычныя выданні⁵⁷. Асаблівым поспехам карысталася менавіта «Северная пчела», якая стала рупарам грамадскай думкі, што быў змушаны прызнаць нават імператарскі двор⁵⁸. Гэты поспех сведчыць пра тое, што Булгарын знайшоў сваю аўдыторыю. І вайна, што пачалася ў гэты перыяд, паміж дзвюма пісьменніцкімі групамі — «літаратурнымі арыстакратамі» на чале з Пушкіным і Дэльвігам і групай Булгарына — Грэча («грачиразбойнікі», як называў іх Пушкін) — на практыцы была не вайной за чытача (у іх быў проста розны чытач), а вайной чытачоў; разглядаць яе трэба як барацьбу чытацкіх і сацыяльных саслоўяў⁵⁹, а не як супрацьстаянне

⁵⁶ Гл.: Егоров И. В., Федута А. И. Читатель в романе «Евгений Онегин» // Болдинские чтения. Горький: Верхневолжское книжное издательство, 1986. С. 94—106.

⁵⁷ «...Раман Булгарына «Іван Выжыгін», які выйшаў 26 сакавіка 1829 года ў колькасці 2000 экз., паводле слоў аўтара, быў прададзены за пяць дзён, і ўжо 2 красавіка ў «Северной пчеле» паведамлялася, што пачалі працу над другім выданнем. За два гады разышлося гэтага рамана 7 тыс. асобнікаў». — Гл.: Гессен С. Я. Книгоиздатель Александр Пушкин: Литературные доходы Пушкина. С. 144; Булгарын, між іншым, цешыць самога сябе, паколькі змяняе тэрмін рэалізацыі рамана роўна ў тры разы, што, аднак, мала змяняе сітуацыю, бо і за 15 дзён рэалізаваць такі значны наклад — таксама для той эпохі справа небывалая.

⁵⁸ Нават М. Лемке быў вымушаны прызнаць: «У вачах вышэйшых сфераў «Северная пчела» лічылася адзінаю прадстаўніцаю грамадскай думкі». — Цыт. па выд.: Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. С. 409.

⁵⁹ «Паводле мноства нападак на дваранства і чыноўніцтва і абароны сярэдняга саслоўя рамана («Іван Выжыгін»). — А. Ф.) аддалена нагадвае творы французскага 3-га саслоўя ў перадрэвалюцыйны перыяд... Тут ёсць ... адкрытая незадаволенасць супраць правоў, прывілеяў і магутнасці знаці і чыноўніцтва, але ўсё гэта яшчэ ў рамках багабоязі і дабранамернасці, з пастаяннымі заклікамі да ўрада, з паказаннем на мілыя Богу і асвечаныя шляхі ягонья, з надзеяй, што ён пачуе справядлівыя нараканні на шкоду, якую прыносіць

эстэтычных прынцыпаў — гэта якраз другаснае. Пры гэтым, як справядліва адзначае А. Рэйтблат, «у бязлітасных нападках «літаратурных арыстакратаў» на Булгарына трэба адрозніваць нагоду і прычыну»⁶⁰. Нагодаю можа быць нацыянальнасць, супрацоўніцтва з жандарамі, палітычная пазіцыя; прычына ж, часцей за ўсё, — камерцыйны поспех ягоных твораў. Гэта — не зайздрасць, гэта канкурэнцыя. «Арыстакраты» ў дадзеным выпадку — лаянкавае слоўка, якое пусціў сам Фадзей Венядзіктавіч, паколькі нават Пушкін у гэты перыяд таксама становіцца прафесійным пісьменнікам, які жыве пераважна на прыбыткі ад сваёй творчасці. Булгарын забіраў іхных патэнцыйных чытачоў. І, з другога боку, сам Булгарын таксама не грэбаваў падобнымі метадамі барацьбы са сваімі канкурэнтамі. Гэта была не барацьба дзвюх дылетанцкіх літаратурных групавак кшталту «Арзамаса» і «Гутаркі аматараў расійскай славеснасці», а барацьба прафесіяналаў, стаўкай у якой быў прыбытак ад накладу. Наклад забяспечвала публіка. Стаўленне да яе рабілася пробным каменем, які выяўляў розніцу літаратурных пазіцыяў.

Зусім не выпадкова ў самы разгар барацьбы з «літаратурнымі арыстакратамі» Булгарын друкуе свой артыкул «Сустрэча з Карамзіным (З літаратурных успамінаў)». Ён не належаў да ліку гарачых прыхільнікаў вялікага гістарыёграфа і, як вядома, замовіў выдатнаму польскаму гісторыку і грамадскаму дзеячу І. Лялелю разгромную рэцэнзію на «Гісторыю дзяржавы Расійскай», тым не менш, адным з першых выступіў са сваімі ўспамінамі пра яго. Булгарын спрабуе адказаць сваім літаратурным праціўнікам праз зварот да аўтарытэта, бяспрэчнага для іх. Гэта магчымасць адказаць апанентам, выступаючы на іх жа полі, — гэта значыць, не адпрэчваць тое, што немагчыма адпрэчыць (таўро «Відока Фіглярна»), але прывесці ў якасці адказу канструктыўны прыклад, які ўскосна апраўдвае самога мемуарыста. Паказальная ў гэтых адносінах характарыстыка, якую Булгарын дае Карамзіну: «Ён ведаў дасканалы мастацтва гутарыць, якое цалкам адрознае ад мастацтва апавядаць. Добры апавядальнік падабаецца нам часам, калі мы настроены *слухаць*; але чалавек, які ўмее падтрымліваць гутарку і надаваць ёй займальнасць, падабаецца заўсёды, бо ён умее быць і слухачом, і апавядальнікам»⁶¹. Гэта папрост не названаму ў нарысе па імені, але выразна «акрэсленаму» Пушкіну, які не жадаў у 30-я гады ісці за чытацкай аўдыторыяй — калі гаварыць словамі Булгарына, «слухаць, падтрымліваць размову і надаваць ёй займальнасці»⁶². Самому сабе,

разбэшчанаць чыноўнікаў і знаці». — Цыт. па выд.: Мышковская Л. М. Литературные проблемы пушкинской поры. М.: «Советская литература», 1934. С. 43—44.

⁶⁰ Рейтблат А. И. Булгарин и III Отделение в 1826—1831 гг. // Новое литературное обозрение. 1993. № 2. С. 129.

⁶¹ Булгарин Ф. В. Сочинения. С. 673.

⁶² Падрабязны аналіз «Сустрэчы з Карамзіным» і палемічнай асновы дадзенага нарыса належыць В. Э. Вацуру, аднак вылучаны намі аспект застаўся па-за межамі ягонай працы. Параўн.: Вацуру В. Э. Встреча (Из комментариев к мемуарам о Карамзине) // Вацуру В. Э. Записки комментатора. СПб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1994. С. 135—150.

зразумела, Фадзей Венядзіктавіч падобнага папроку не можа выставіць: чытацкія настроі ён адчувае вельмі дакладна. Адначасова Булгарын яшчэ раз адкрывае карані свайго літаратурнага генезісу: позняе асветніцтва, эпоха Карамзіна, эпоха сентыменталізму.

Варта звярнуць увагу і на больш шырокі кантэкст, які стварае Булгарын сабе як літаратару. Ён асабіста не прэтэндуе ў вачах чытача на званне генія. Але ён свядома становіцца побач з бясспрэчным геніем, асоба якога, да таго ж, асветлена пакутніцкай смерцю. Гэта А. Грыбаедаў. «Выданне газеты, у якой на працягу больш чым трох дзесяткаў гадоў папулярывалася на ўсе лады творчасць аднаго пісьменніка, верагодна, з'яўляецца беспрэцэдэнтным у гісторыі сусветнай літаратуры. З першых жа нумароў «Северной пчелы» і амаль да самай смерці яе гаспадара ў газеце пастаянна — з нагоды і без нагоды — цытавалася «Гора ад розуму», згадваўся ягоны аўтар»⁶³. Прычым выбар куміра цалкам ляжыць у рэчышчы традыцыйнага булгарынскага падыходу: Грыбаедаў для яго адзіны як літаратар-асветнік і патрыётчыноўнік (якім ён, уласна кажучы, і быў насамрэч). Невыпадкова Булгарын ад пачатку ігнаруе палітычную сутнасць камедыі (гэта значыць зводзіць мастацкую функцыю яе галоўнага героя, Чацкага, да функцыі рэзанёра ў класіцыстычнай камедыі кшталту фанвізінскага Старадума), засяроджваецца на тым, што родніць яе больш за ўсё з эпохай Асветы: мэта камедыі, паводле Булгарына, — «высмеіванне недахопаў грамадства і, адпаведна, агульная карысць і маральнасць»⁶⁴. Фадзей Венядзіктавіч паслядоўны і як сябар, і як літаратар-мараліст. Можна, вядома, сцвярджаць, што «аўтару плоска-маралізатарскага «Выжыгіна» не дадзена было зразумець усю глыбіню і ідэйнае багацце твора Грыбаедава, якога ён спрабаваў нават зрабіць саюзнікам абскурантызму і рэакцыі»⁶⁵. Але Грыбаедаў, сам архаіст-маралізатар, нават калі б ён не падзяляў цалкам кансерватыўныя палітычныя перакананні сваіх паплечнікаў па літаратурным лагеры, усё ж значна больш блізкі да А. С. Шышкова і Булгарына, чым да рамантыкаў і ўжо тым больш — рэвалюцыянераў-дзекабрыстаў. Кола чытачоў позніх асветнікаў значна больш вузкае, нават у Грыбаедава: наўрад ці аўтар «Гора ад розуму», які арыентаваўся пры стварэнні сваёй камедыі на высокія ўзоры Мальера, мог ад самага пачатку думаць, што ягоныя радкі сапраўды апынуцца на вуснах ва ўсіх.

Аднаму Булгарыну ўдалося свядома разамкнуць гэтае замкнёнае чытацкае кола, пашырыць яго дзякуючы універсальнасці сваёй літаратурнай — у першую чаргу журналісцкай — дзейнасці. Трэба змірыцца з тым, што, незалежна ад нашага суб'ектыўнага стаўлення да палітычнай фізіяноміі Булгарына — стаўлення, сфармаванага пад відавочным уздзеяннем ягоных

⁶³ Мещеряков В. П. А. С. Грибоедов: Литературное окружение и восприятие (XIX — начало XX в.). Л.: «Наука», 1983. С. 172.

⁶⁴ Цыт. па выд.: Русская Талия на 1825 год. СПб., 1825. С. 353.

⁶⁵ Мещеряков В. П. А. С. Грибоедов: Литературное окружение и восприятие (XIX — начало XX в.). С. 183.

літаратурных праціўнікаў, менавіта ён у пэўны момант апынуўся на чале пераможцаў. Невыпадкава ўся далейшая барацьба з Булгарыным насіла выключна палітычны, а не эстэтычны характар: ніводзін з ягоных сучаснікаў не змог заваяваць увагу і прыхільнасць такога шырокага чытацкага кола, якое сфармаваў Булгарын і якое, у сваю чаргу, было сфармавана Булгарыным. Аднак здаровы сэнс і разлік аўтара «Івана Выжыгіна» ў рэшце рэшт павярнуліся супраць яго ж самога. Якасныя змены ягонай чытацкай аўдыторыі, яе рашучая рэвалюцыянізацыя — пераход да таго стану розумаў, які робіць з *чыноўніка разначынца*, забілі Фадзея Венядзіктавіча як літаратара ў вачах чытача-нашчадка. Прычым у выніку ён сам, калі прывучаў сучаснага яму чытача да чытання дзеля Асветы, калі стараўся па меры сілаў яму служыць, стаў міжвольным саўдзельнікам гэтага забойства.

Сёння «Беларускі кнігазбор» — залатая бібліятэка айчыннай літаратурнай класікі — вяртае нам нашага земляка Фадзея Булгарына. Гэта першае выданне булгарынскіх твораў на ягонай радзіме. І хоць мы разумеем, як цяжка даецца людзям адмаўленне ад стэрэатыпаў успрымання, мы спадзяёмся, што чытач праявіць цікавасць да гэтага складанага чалавека і ягонай творчасці — хоць бы з павагі да нашай агульнай гісторыі.

Аляксандр Фядута